

İSLAM HUKUK TERMINOLOJİSİNİN OLUŞUMU VE İLGİLİ LİTERATÜR

Yard. Doç. Dr. Osman ŞAHİN*

İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür

Bu makale kavram, terim ve tanım yönünden İslam Hukuk terminolojisinin oluşumunu ve bu alanda hazırlanmış olan literatürü ele almaktadır. Bu bağlamda Kur’ân ve sünnetin Cahiliye terminolojisine karşı tutumu ile vahiy döneminden günümüze kadar İslâm hukukuna özgü terminoloji üretimi incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: İslam Hukuku, terminoloji, kavram, terim, tanım, İslam hukuk sözlükleri

The Formation of Islamic Law Terminology and Related Literatures

This article concerns the formation of Islamic Law terminology with regard to concepts, terms and definitions, and the related literatures. In this context, the attitude of the Qur’ân and Sunnah against Jaahiliyyah terminology and the production of the terms peculiar to Islamic law from the early period of Islam until today were examined.

Key words: Islamic law, terminology, concept, term, description, glossaries of Islamic Law

I- GİRİŞ

İnsanoğlunun ayırt edici özelliklerinin başında şüphesiz sözlü iletişim gelmektedir. Buna ek olarak insan kendisine bahşedilen “irade”siyle sürekli isteklerde bulunan ve taleplerini gerçekleştirmek için araştıran, inceleyen ve üreten bir varlıktır. Bu ikinci özelliği onun farklı kültür ve mede-

* O.M.Ü. İlahiyat Fak. e-mail: osahin@omu.edu.tr

niyetlere sahip topluluklar oluşturmaya da katkı sağlamıştır. Hatta insan kendi toplumu içinde bilim ve sanat dallarındaki farklılıklarıyla da yer almıştır. Bütün bu gelişmeler ve farklılıklar içinde iletişim kuran insan, bu farklılıkları -bir bakıma kavramları- doğru bir şekilde karşıya nakletmek için özel sözcükler kullanmıştır ki, buna terim denmektedir. Her hangi bir bilim veya sanat alanında kullanılan bu terimlerin (*ıstılah*) bütünü ise terminoloji olarak adlandırılır.¹ İşte İslam Hukuku da bir bilim dalı olduğu için, doğal olarak kendine özgü terminolojiye sahiptir.

Bu araştırmada İslam Hukuk terminolojisinin oluşumu ile bu alanda hazırlanmış olan literatürü ele alacağız. Ancak konunun iyi anlaşılması için öncelikle terminoloji ile ilgili temel kavramları ve genel olarak bilimler açısından terminolojinin önemini ele almak uygun olacaktır.

A- KAVRAMLAR

Terminoloji ile ilgili olarak *mefhum*, *ıstılah* ve *tarif* olmak üzere üç temel kavram bulunmaktadır.

1- Mefhum (Kavram):

Mefhum, lügatte “fehm: *anlama, kavrama*” kökünden türetilmiş bir isimdir. Mefhumun Türkçe karşılığı olan “kavram” da “*yakalamak, içermek*” anlamlarına gelen “kavramak” kökünden türetilmiştir.² Terim olarak mefhum, “*bir nesnenin zihindeki soyut ve genel tasarımı*” için kullanılır. Bununla birlikte bir felsefe terimi olarak, *nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarımı*,³ bir mantık terimi olarak da “*bir objenin zihindeki tasavvuru*”⁴ şeklinde tanımlanmıştır. Bunlardan Felsefecilerin yaptığı tanım sosyal olguya daha uygun görünmektedir.

Câhız (ö.255/868) *el-Beyan ve't-Tebyîn* adlı eserinde “Kur’ân’da *namaz-zekat, açlık-korku* gibi birbirinden neredeyse ayrılmayan kavramlar (meânin) vardır” derken kavram karşılığı olarak “mana” lafzını kullanmıştır.⁵ Ancak *Kâmûs-ı Osmânî* yazarı Muhammed Salâhî (ö.1910) “mefhum”un

¹ Kanaatimizce “*Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz*”(Dehr, 76/30) ayeti, Allah’ın iradesiyle kulun iradesi arasında, kulun hazır olduğu seviyeye göre sürekli genişleyen dinamik bir ilişkiyi göstermektedir. Diğer yandan genellikle “...birbirleriyle tanışınlar diye kabilelere ayırdık.”(Hucurât, 49/13) ayetinde “*tanışma*” olarak çevrilen “*teâruf*”, salt tanışmayı ifade eden bir kelime olmayıp, onun kökü olan “*örf*”e de uygun gelecek şekilde, yukarıda belirtilen insan iradesinin farklı zaman ve zeminlerde ürettiği “kültür ve medeniyetler”in tanışması/karşılaşması olmalıdır.

² Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, (I-VII), VI, 297; Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayınları, İstanbul 1996, s.1067.

³ Hançerlioğlu, a.g.e., VI, 247.

⁴ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 1988, (I-II), II, 817.

⁵ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1974, s.14; Hançerlioğlu, a.g.e., III, 247. Kanaatimizce Aristo da kavramı “*objenin tanımının bir kelime ile ifadesidir*” (Bk. Öner, a.g.e., ay.) şeklinde tanımlarken, terime/ıstılahla işaret etmiştir.

“mana”dan genel olduğuna dikkat çekerek, “mefhum” ve “mana”nın farklı olduğunu vurgulamıştır. Zira ona göre *mana* kelimenin delâlet ettiği şeyi veya karşılığında sözcük konulan zihinsel sureti; *mefhum* ise, hem karşılığında sözcük konulabilen zihinsel sureti hem de sözcüklerle açıklanamayan fikirleri ve ince ruhi duyguları ifade etmektedir.⁶

2- İstilah (Terim):

İstilah, lügatte “*anlaşma, uzlaşma, barışma, ittifak*” anlamlarında ziyâdeli bir mastardır.⁷ Terim olarak ise “*bir bilim ve sanata ait bir kavramı karşılamak üzere ittifaklı olarak kullanılan kelime,*⁸ *tabir*⁹ *ya da terkipler*”¹⁰ karşılığı kullanılmıştır. Mustafa eş-Şihâbî’ye göre, bilim ve sanat adamlarının, bir terim üzerinde *anlaşmış olmaları* (ittifak) öyle vazgeçilmez bir şarttır ki, bir tek anlamı karşılamak üzere birden çok terim kullanılması doğru değildir.¹¹

Necati Öner’in belirttiği gibi mantıkta kavram olarak nitelenen zihindeki tasavvur da, dil ile ifade edilince “terim/istilah” adını almaktadır.¹²

İslami ilimlerde “istilah” yerine aynı kökten mimli mastar olan “*mus-talah*” sözcüğü başta olmak üzere, “*kelimât*” ve “*elfâz*” sözcükleri de kullanılmıştır.¹³

3- Tarif (Tanım):

Tarif lügatte, “*bir şeyi etrafiyla ve alametleriyle anlatmak*”,¹⁴ “*bir nesneyi bütün vasıflarını içine alacak şekilde sözlü veya yazılı olarak anlatmak*”¹⁵ ya da “*her hangi bir şeyi başkalarından ayıran sınırları belirtmek*”¹⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Terim olarak ise, “*bir ilim ve sanata ait bir maddenin, efrâ-*

⁶ Bk. Câhız, Ebu Osman, *el-Beyân ve’l-Tebyîn*, Mektebetü’l-Hancı, Kahire 1998, (I-IV), I, 21.

⁷ Bk. Salâhî, Muhammed, *Kâmûs-ı Osmânî*, İstanbul 1329, (I-IV), IV, 363, 369. Krş. Apaydın, H. Yunus, “Fıkıh Terimlerinin Oturduğu Teorik Çerçeve ve Terminolojiye Riayetinin Önemi”, 1. İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu (15-16 Haziran 2006), Ankara 2006, (229-235), s.231.

⁸ Asım Efendi, Ahmed, *Kâmûs Tercümesi*, İstanbul 1305, (I-IV), I, 921; Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Mukrî, *el-Misbâhu’l-Münir fî Garibi’s-Serhi’l-Kebîr*, Mektebetü Lübnan, 1987, s.132; Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (I-III), İstanbul 1971, II, 8.

⁹ Sâmî, Şemseddin, *Kamus-ı Türkî*, Dersââdet, 1317, s.121; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yayınları, İstanbul, ty., (I-VIII), I, 5-6; Pakalın, a.g.e., II, 8; Emil Bedî’ Yakub - Mişal ‘Asî, *el-Mu’cemü’l-Mufasssal fî’l-Lüga ve’l-Edeb*, Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut 1987, II, 1159.

¹⁰ Sâmî, a.g.e., s.121;

¹¹ Salâhî, a.g.e., I, 371.

¹² Şihâbî, Mustafa, *el-Mustalahâtü’l-İlmiyye fî’l-Lügati’l-Arabîyye-fî’l-Kadîm ve’l-Hadîs*, Dimeşk, 1988, s.6. Besendî, Hâlid, “Tedâhulu’l-Mustalah ve Tedâhuluh”, *Mecelletü’l-Türâsi’l-Arabî*, Dimeşk, sy:98, y:25, 2005, bk. (<http://www.awu-dam.org/trath/98/turath98-003.htm>)

¹³ Öner, a.g.e., s.14; Hançerlioğlu, a.g.e., III, 247.

¹⁴ Bk. Saffet Köse, “İstilah”, Şamil İA., III, (357-358), s.357; Gündüzöz, Soner, *Arapçada Kelime Türetimi Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, DB Kitapları, Samsun, 2005, s.219-220.

¹⁵ Sâmî, a.g.e., s.415; Salâhî, a.g.e., III, 111.

¹⁶ Doğan, a.g.e., s.1045.

dını câmi ağıyârını mâni olacak şekilde anlatıldığı ibare"ye tarif denmiştir.¹⁷ Nurullah Ata'ya (1898-1957) göre terimler de aslında belli bir kavramın tanımını durumundadır.¹⁸

Tarif karşılığında "had" terimi de kullanılmaktadır. Had, lügatte "engellemek" anlamına gelmektedir. Zekerıyyâ b. Muhammed el-Ensârî (ö.926/1519) *el-Hudûdû'l-Enîka*'sında haddi kısaca "câmi ve mâni" olarak tanımlamıştır.¹⁹ Bu da meşhur deyişle "efrâdını câmi, ağıyârını mâni" olarak ifade edilen tanım demektir. Buna göre tanım, kavramın kapsamındakileri toplamalı, kapsam dışında kalanları ise dışarıda bırakmalıdır.²⁰ Ancak Hançerlioğlu'nun da vurguladığı gibi, kaplamı toplamak demek, tanım yaparken detayları veya kısımları saymak değil, kavramı nitelemektir. Böylece bilimler, kendilerine özgü kavramları tanımlamakla onları sınırlandırılmış kavramlar durumuna getirir.²¹ Başka bir deyişle tanımlar, kavramların belirginleşmesini ve netleşmesini sağlar.²²

Kavram ile terim *ruh* ile *beden* (somut hali) gibidir. Dolayısıyla kavram esastır ve terimden öncedir. Buna uygun olarak pratik hayatta da genellikle kavram (ruh), terimden (beden) önce gelmektedir. Yani yeni hayat şartlarının, bilim ve sanat alanında yaşanan yeni gelişmelerin, hedeflerin ya da ihtiyaçların etkisiyle önce kavramlar oluşur, sonra da bu kavramları karşılayabilen lafızlar terimleştirilir.²³ Bu da terimleştirilecek lafzın, kavramın ilgili olduğu bilim dalının mantığıyla uyumlu olması ve onun muhtevasını ifade edebilmesi ile mümkün olmaktadır.²⁴ Bu açıdan yürürlükteki sözcükler yeni kavramı karşılayamıyorsa, ya o dilden ya da yabancı bir dilden, o kavramla ilgi (ortaklık/benzerlik) kurulabilen yeni bir sözcük ödünç alınıp

¹⁷ Hançerlioğlu, a.g.e., VI, 221.

¹⁸ Sâmî, a.g.e., s.415.

¹⁹ Dizdaroğlu, Hikmet, "Terimler Üzerine", *Türk Dili*, c:XII, sy:133, y:1962, (35-37), s.37.

²⁰ Bk. Ensârî, Zekerıyyâ b. Muhammed, *el-Hudûdu'l-Enîka ve'l-Ta'rîfâtü'd-Dakika*, Tah. Mâzin el-Mubârek, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut 1991, s.65. Ayrıca bk. Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef, *Kitâbü'l-Hudûd fi'l-Usûl*, Tah. Nezih Hammâd, Müessesetü'z-Za'bi, Lübnan 1973, s.23.

²¹ Dilbilimcilere göre, bir kelimenin, nesne veya hadisenin zihinde çağrıştırdığı şeylerin tamamına kapsam denir. Kapsamın içinde en belirgin olan ise kavramdır. Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, III, 151; Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDVY., Ankara 1997, s.35.

²² Hançerlioğlu, a.g.e., VI, 221.

²³ Diğer yandan bir tanımın geçerli olabilmesi için, a) bir şeyin kendinden daha kapalı (müphem) bir şeyle tanımlanmaması, b) tanımda kısırdöngü (devr-i batıl) bulunmaması, yani bir şeyin bilinmesi kendisine bağlı olan başka bir şeyle tanımlanmaması (Öner, a.g.e., s.36-37), c) tam olması, yani tanımı yapılan bütün fertlerin söz konusu tanımın içine girmesi ve ona dahil olmayan yabancı unsurların dışarıda bırakılması (efrâdını câmi, ağıyârını mâni olması) gerekir. Nitekim Yakub Bâ Huseyn, kavramların alanını genişletmenin doğru olmadığına vurgu yapmıştır. (Bk. Bâ Huseyn, Yakub b. Abdilvehhab, *el-Kavaidü'l-Fikhiyye el-Mebadi' el-Mukavvîmât el-Masadir*, Riyad 1418/1998, 97-98; Yaman, Ahmet "Bir Kavram Olarak Fıkıh Kaideleri ya da İslam Hukukunun Genel İlkeleri", Marife, I/1, 2001, s.56) Zira bu, kavramların bulanıklığına, dolayısıyla da kavram kargaşasına zemin hazırlamaktadır.

²⁴ Terminolojinin oluşumu ile ilgili farklı bir yaklaşım için bk. Apaydın, a.g.m., s.229vd.

terimleştirme yoluna gidilir.²⁵ Bu süreçte lafızlar, genellikle asıl veya sözlük anlamlarına uygun olarak terimleşir. Bununla birlikte bu anlamlar dışında yeni anlamlar da kazanabilir. Ancak lafızlar, ister sözlük anlamına uygun terimleşsin, isterse yeni bir anlam kazansın, sözlük anlamından bağımsız (irticali/yeni bir vaz' ile) terimleşme olmaz.²⁶ Yani her terimin, sözlük anlamıyla, ilgili kavram arasında büyük-küçük mutlaka bir ilgi bulunur.²⁷ İşte böyle sözlük anlamı ile terim anlamı arasında bir ilgi olan lafza, “menkûl: (yeni anlama) taşınmış” adı verilir.²⁸

Öte yandan dilcilere göre, halkın ya da bir dili konuşan herkesin genel kullanımı (genel/âmm örf) yoluyla ortaya çıkan terime “örfî menkûl”, hukukçular, edebiyatçılar ve diğer ilim ve sanat erbabı gibi özel örf sahiplerinin kendi alanları için oluşturduğu teknik terimlere de “ıstılâhî menkûl” denir.²⁹ Bunların dışında Şâri’in oluşturduğu İslam hukukunun temel kaynaklarındaki (nasslar) terimlere ise “şer’î menkûl” denir. Bu sınıflandırmaya göre mesela, esasen *yer yüzünde yürüyen bütün canlı varlık/hayvan* için kullanılan ve sonraları halk tarafından –daraltma yoluyla- *binek hayvanı* na tahsis edilen “dâbbe” lafzı *örfî menkule*,³⁰ halk arasında “artma” veya “temiz olma” anlamına kullanılan, sonra Şâri tarafından *manevi yönden temizlenmek amacıyla belli şartlarla malın belli bir miktarını zenginden alıp fakire vermek* anlamına dönüştürülen “zekat” lafzı³¹ *şer’î menkule* örnek verilebilir. Yukarıda belirtilen yollardan hangisi ile oluşursa oluşsun, “zekat”ta olduğu gibi, zamanla terim duyulduğu anda sözlük anlamı yerine terim anlamı akla gelmeye başlamışsa, bu yeni duruma “mecâz-ı râcih: *baskın aktarım*” denir.³²

İslâm hukukçuları ise dilcilerden farklı yol izleyerek, Şâri’in kullandığı anlamı “şer’î hakikat”, örf yoluyla oluşan anlamı “örfî hakikat” ve ilk ko-

²⁵ Ahmet, Nevzad Hasen, *el-Menhecû'l-Vasfî fî Kitâbi Sibeveyh*, Dârû'l-Kütübî'l-Vataniyye, Bingâzî, 1996, s.63; Bulut, Ali, *Sibeveyh'in el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*, Samsun, 2003, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.100.

²⁶ Kal'aci-Küneybî, a.g.e., s.21-22.

²⁷ Terim üretirken ayrıca; 1) aslı mana ile yeni mana arasında asgari uygunluk olmasına, 2) lafızdan önce manaya önem verilmesine, 3) farklı ilmi kavramlar için ortak lafız kullanmamaya, 4) zihninde karışıklık olmaması için, aslı anlamları yaygın olan lafızları seçmemeye, 5) telaffuzu zor ve/veya anlamı hoş karşılanmayan lafızlardan kaçınmaya çalışmalı, 6) anadildeki lafızları kullanmaya gayret etmelidir. Geniş bilgi için bk. Kal'aci, Muhammed Revvâs-Küneybî, Hâmid Sâdık, *Mu'cemü Lügati'l-Fukahâ*, Karaçi, s.22-23.

²⁸ Şihâbî, a.g.e., s.6.

²⁹ “Menkul” terimi, birkaç manada olup daha sonra ilk manaları terk edilen lafızları ifade etmek için de kullanılmaktadır. (Bk. Bilmen, a.g.e., I, 5-6. Pakalın, a.g.e., II, 9). Nadiren de olsa lafzın sözlük anlamı ile terim anlamı arasında ilişki bulunmadığı olur. Bu takdirde ise, terime “mürtecel: *bağılantısız*” adı verilir. (Bk. Bilmen, a.g.e., I, 5-6; Pakalın, a.g.e., II, 8 (Türk Hukuk Lügati “ıstılâh” md.den naklen)). “Süreyya” lafzının da muayyen bir yıldızın adı olmakla birlikte *özel isim* olarak kullanılması bir irticaldir. Köse, a.g.m., III, 357.

³⁰ Bilmen, a.g.e., I, 5-6. Pakalın, a.g.e., II, 9.

³¹ Bk. Âsım Efendi, a.g.e., I, 235

³² Bk. Mevsîlî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li-Ta'lîl'l-Muhtâr*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ty., I, 99.

nulduğu lügat manasını ise “lügavî hakikat” şeklinde nitelemektedir.³³ Şâfiîler başta olmak üzere İslam hukuk usûlcülerinin önemli bir kısmı, herhangi bir delil bulunmadığı zaman, hüküm çıkarma konusunda *şer’î hakikatlerin* esas olduğunu savunmuştur. Aynı bakış açısıyla onlar, bir terim hem *örfî hakikat* hem de *şer’î hakikat* anlamlarından her birini taşımaya elverişli (müşkil) olduğu takdirde, *şer’î hakikat* anlamını tercih etmektedirler.³⁴ Yine onlara göre genel anlamda (âmm) kullanıldıkları zaman, tahsis edildiklerine dair herhangi bir delil bulunmadığı takdirde, söz konusu *hakiki anlamları gereği* bütün fertlerini kapsamaya (umûm) devam ederler.³⁵

B- TERMİNOLOJİNİN ÖNEMİ:

Bir bilim dalında hem terminoloji oluşturmak hem de mevcut terminolojiyi bilip yerli yerince kullanmak önemlidir.

1- Terminoloji Oluşturmanın Önemi:

Bir bilim dalı için terminoloji oluşturmak bağımsızlaşma, gelişme, iç ve dış iletişim kurma gibi açılardan önem arz etmektedir.

a- Bağımsız bir bilim dalı haline gelme. Bir bilim dalının bağımsızlığı onun kurumsallaşması ile söz konusu olabilir. Bu da özel araştırma ve inceleme alanı ile yöntemi, özel kavramları vb. unsurların varlığıyla gerçekleşir. İşte özel kavramların ifadesi olan terminoloji de bu kurumsallaşmayı tamamlayan ve diğer bilim dallarından ayıran en somut etkenlerin başında gelmektedir.

b- Bilim dalının gelişmesi. Terimlerin oluşması, kavramların netleşmesine, kavramların netleşmesi de o alandaki düşüncelerin netleşmesine bağlıdır. Düşünceler netleştikçe de araştırmalar daha açık ve test edilebilir hale gelir. Bu da o bilim dalının gelişmesine yardımcı olur. Nitekim tanınmış Fransız dilbilimcisi Pierre Guiraud da, *konusunu/alanını netleştirmeyen, terimlerine açıklık getirmeyen bilimlerin, o alanda uzman olan ve olmayanların şaşkınlık içinde kalmasına mani olamayacağını* altını çizmiştir.³⁶ Dolayısıyla bir bilim dalında ilerlemeden söz edebilmek için, sınırları belli özgün kavramlar oluşturmaya ve geliştirmeye ihtiyaç vardır. Ancak burada karşılıklı bir etkileşim olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Yani terimlerin netleşmesi gelişmeyi sağlarken, terimlerin yerine oturması da sürecin tamamlanması ve terimlerin yaygınlık kazanması ile olur.³⁷

³³ Hüseyin, Muhammed el-Hıdır, “el-Mecaz ve’n-Nakl ve Eseruhâ fî Hayâtî’l-Lugati’l-Arabiyyeti”, *Mecelletü Mecma’i’l-Lugati’l-Arabiyyeti’l-Melikî*, (Recep 1353/Oktober 1934), el-Matbaatü’l-Emîriyye, Bulak, 1935, (s.291-302), s.296.

³⁴ Bâcî, a.g.e., I, 198.

³⁵ Şevkânî, Muhammed b. Alî, *İrşâdû’l-Fuhûl*, Dâru’l-Fikr, ty., s.22; Zencânî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Ahmed, *Tahrîcû’l-Furû’ ale’l-Usûl*, Tah. Muhammed Edib Salih, Beyrut 1979, s.272.

³⁶ Karafî, Ebu’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs, *el-Furûk*, Beyrut, ty., I, 187.

³⁷ Guiraud, Pierre, *Anlambilim*, (Çev. Berke Vardar), İstanbul 1999, s.15.

c- Bilim dalı üyeleri ile sağlıklı iletişim kurma. Bilimlerin sürekliliği, daha da önemlisi gelişmesi, başta hoca-talebe olmak üzere, o bilim dalı ile ilgilenen üyeler arasındaki sözlü ya da yazılı iletişimin sağlıklı olmasına ve/veya sürekliliğine de bağlıdır. Bu da genellikle terminoloji sayesinde olmaktadır. Zaten terimlerin, bir bakıma çeşitli bilim dallarına, mesleğe veya sanata mensup kişilerin, çalışma alanlarıyla ilgili konuları birbirine anlat(-abil)me ihtiyacından doğduğu bilinmektedir.³⁸ İşte terminoloji bu iletişimi sağlıklı ve kontrol edilebilir hale getirmektedir.

d- Diğer bilim dalları ile sağlıklı iletişim kurma. Yukarıda belirtildiği gibi, her ilim dalı terminolojisi üretip tanımlayarak, kendini ortaya koyar, diğer bilim dalındakiler de o terminoloji vasıtasıyla, ilimler arasında inceleme, karşılaştırma vb. fırsatlar bulur. Dahası kendi kavramlarını, kavram kargaşasına da mahal vermeden, daha güvenli şekilde ortaya koyabilirler.

Öte yandan bilim dalları arasında az-çok ilişki bulunabilmektedir. Örneğin bir sosyal bilim olan hukuk bilimi, özellikle hukuk felsefesi, hukuk tarihi, siyasal bilimler, sosyal ve iktisadi bilimler ve psikoloji gibi diğer sosyal bilimlerle -karşılıklı olarak birbirini etkileyen- iç içe bulunan veya komşu disiplinlerdir. Nitekim Hicrî ilk iki asırda yaşayan Sahabe, Tabiûn ve Müçtehit İmamların, karşılaştıkları problemlere gerçekçi çözüm bulabilmelerini sağlayan etkenler arasında, Kur'ân başta olmak üzere diğer kaynaklara ve diğer alanlarla ilgili kavramlara hakkıyla vakıf olmalarının bulunduğunu söyleyebiliriz. Dizdaroğlu'nun terimler üzerine yaptığı şu değerlendirme disiplinler arası ilişkilerde terimlerin önemini kavramak bakımından ilgi çekicidir:

“Terimler; bilim, teknik, sanat dallarında; öğrenimde; felsefe ve dinde, genel kültür dilindeki sözcüklerden daha önemli yer tutar. Terimleri kaldırınız, insan beyninin en yüce ürünlerini de bir anda kargaşalığa atmış olursunuz. Uygarlık da, kültür de yerinde sayar. Bilim ve teknik adamları, filozoflar, sanatçılar birbirlerinin dilinden anlamaz olurlar; ortak anlaşma aracı ve dayanışma ortadan kalkar. O zaman, her ulus, kendi başına “kapalı bir çember” durumuna girer.”³⁹

Ne var ki bazen bir alana ait terminoloji, o alanın, bilinçli-bilinçsiz kendi dışarıdakilere kapalı/batını kalmasının da aracı olabilmektedir. Nitekim Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö.465/1072) sufilerin kullandıkları terimlerin, genel olarak *iç iletişimi sağlamak* amacıyla kullanılmasının yanında, özellikle tasavvufi bilgileri kendilerine has ruhî ve sırrî manaları anlatmak, açıklamak ve kendi yollarına *yabancı olanlardan, bu anlamları gizlemek için* kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁰

³⁸ Bulut, a.g.e., s.100

³⁹ Krş. Cassâs, Ebu Bekr Ahmed b.Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, Mektebetü'l-İrşâd, (I-IV), IV, 228-229.

⁴⁰ Dizdaroğlu, a.g.m., s.35.

2- Terminoloji Bilgisinin Önemi:

Terminoloji bilgisi iç ve dış iletişim bakımından gerekli olmakla birlikte, alana hakim olmak ve kavram kargaşasından korunmak açısından da önem arz etmektedir.

a- Alana hakim olmak. Terminoloji bilgisi vazgeçilemez bir alt yapı bilgisidir. Çünkü ilgili alanın sistem örgüsü o alanın terminolojisi üzerine kurulmuştur.⁴¹ Dolayısıyla, örneğin hukuk eğitimi alan bir kişi, gerekli olan hukuki alt yapı bilgisi içerisinde terminolojiye de vakıf olmazsa, gerçek anlamda alanına hakim olamaz. Üstelik her bilim dalında *genel terimler* yanında, öğrenilmesi daha da gerekli olan *anahtar terimler* vardır. Bunlar o bilim dalı sahiplerinin *özel bakış açıları* ve *bilinç şekli*ni yansıtan terimlerdir. Ebu Hanîfe (ö.150/767), Malik (ö.179/795), Şafî (ö.204/820) veya diğer hukukçular arasındaki anlayış ve usûl farkını da işte bu anahtar terimler vasıtasıyla anlayabilmekteyiz. Buna göre bir İslâm hukukçusunun alanına vakıf olabilmesi için, bir yandan İslâm hukukunun genel terimlerini, diğer yandan mezheplerin özel terimlerini bilmesi/kavraması zorunludur. Ne var ki, bu terimlerin neler olduğu şimdilik ayrı bir araştırma konusudur.⁴²

b- Kavram kargaşasından koru(n)mak. Kavram kargaşası, daha çok disiplinler arası iletişim esnasında, ortak kullanılan eşsesli terimleri, tarafların, kendi kabul ettikleri/istedikleri anlamda kullanmaları/dayatmaları sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan kavramlar sabit kalmayıp, tarihi süreç içerisinde *anlam daralması*, *genişlemesi* veya *yabancılaşması* söz konusu olabilmektedir.⁴³ Zira hukuk kavram ve kurumları toplumsal değişimle birlikte kaçınılmaz olarak değişir.⁴⁴ İşte terimlerin oluştuğu veya kavramsal içerik kazandığı, değişikliğe uğradığı zamanın bilinmeyişi ya da dikkate alınmayışı da kavram kargaşasına yol açabilmektedir.

Hançerlioğlu'na göre, kavram kargaşası daha çok toplumsal düzensizliklerden gelmektedir. Ona göre böyle durumlarda kavram aydınlığı bo-

⁴¹ Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâle*, Bulak, 1284h., s.40; Kara, Mustafa, "İstîlâhâtü's-Sûfiyye", *DİA*, XIX, (209-212), 209.

⁴² Krş. Görmez, a.g.e., s.116.

⁴³ Burada kısaca bahsetmek gerekirse bunlar iki gruptur. Biri bütün mezhep sahiplerinin ortak olarak kullandığı usûl ve furû'a ait genel hukuk terimleridir. Bunlar *farz*, *vâcib*, *sünnet*, *mendûb*, *haram*, *mekrûh* (*tahrîmen-tenzîhen*), *mübah*, *edâ-kazâ*, *iâde*, *şart-rukûn*, *sebeb*, *mâni*, *sahîh*, *fâsid*, *bâtıl*, *azîmet*, *ruhsat*, *hüküm* gibi terimlerdir. Diğer mezheplerin kendine özel kullandığı belirli terimlerdir. Örneğin Hanefîlerde *İmam*, *İmameyn*, *Şeyhayn*, *istihsân*, *zâhiru'r-rivâye*, *sahih*, *esahh*, *âkid*, *bihi yufîâ* vb.; Mâlikîlerde *maslahat*, *zerâyi'*, *mezheb*, *rivâyet*, *kavl*, *kıyle kezâ*, *uhtülife fi kezâ*; Şâfîîlerde *ezhar*, *meşhur*, *esahh*, *sahih*, *mezheb*, *nass*, *cedîd-kadîm*; Hanbelîlerde *Şeyh*, *Şeyhân*, *Cumhur*, *kadı* vb. (Geniş bilgi için bk. Hafnâvî, Muhammed İbrahim, *el-Fethu'l-Mübîn fî Halli Rumûz ve Mustalahâtü'l-Fukahâ ve'l-Usûliyyin*, by.,ty, s.11vd.; Şahin, Osman, *İslâm Hukukunda Fetvâ usûlü*, Samsun, 2002, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.160-162,167,170,173-174). Ayrıca Merginânî'nin (ö.593/1197) *el-Hidâye*'sindeki bazı özel terimler hk. bir değerlendirme için bk. Beşer, Faruk, *Fıkıh Penceresinden Sosyal Hayatımız*, Nun Yayınları, İstanbul 1996, II, 193-195.

⁴⁴ Örnekler için bk. Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İFAV, İstanbul 1994,s.147-148.

zularak, yerini kavram bulanıklığına bırakır. Bu da ayrı şeyleri aynı sözcükle (eşsesli) ya da aynı şeyleri ayrı sözcükle (eşanlamlı) dile getirmeye götürmektedir.⁴⁵ İşte alana ait iç ve diğer alanlara ait dış terminoloji bilgisi, genellikle farklı mezhep, kurum, disiplin vb. arası iletişim esnasında karşılaşılan kavram kargaşalarını engelleme veya en azından aza indirme noktasında da önem arz etmektedir.⁴⁶ Nitekim İbn Hazm “*el-İhkâm*” adlı usûlünün giriş kısmında ilim ehli arasında yaygın olan terimleri açıklarken dile getirdiği gerekçe bu durumu güzel bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Terimlerin açıklamasını yapan birçok kişi, onları açıklarken hata yapmakta, manaları birbirine karıştırmakta, kelimeleri yanlış yerde kullanmakta, bunun sonucu olarak da doğru ile yanlış birbirine karışmaktadır. Netice olarak gerçekler gizli kalıp, büyük zararlar ortaya çıkmaktadır.”⁴⁷

İslam hukuku alanında yaşanan kavram kargaşası konusunda Şafiî’nin anladığı ve karşı çıktığı,⁴⁸ öte yandan Hanefîler’in farklı şekilde tanımladıkları “istihsan” kavramı başı çekmektedir.⁴⁹ Bu tartışma bugün bile canlılığını korumaktadır.⁵⁰ Cassas (ö.370/980) “istihsan” konusunda muarızlarına cevap verirken, “istihsan”a *lafız olarak* karşı çıkanların haklı olabileceğini, dileyen herkesin istediği terimi kullanabileceğini belirtmiş, bir lafzın dil ve hukuk açısından uygun düşmesi halinde ister Arapça ister Farsça [veya başka bir dilde] olsun konuşma serbestliğini savunmuştur.⁵¹

Ancak disiplinler arası ortak kullanılan her terimin disiplinler arası geçişte *farklılıkları dikkatli bir şekilde tanımlandığı zaman* karışıklığa sebep olduğunu söylemek zordur. Nitekim ilk defa *mantık* terimi olarak ortaya çıkan ve daha sonra *belağat* ve *fıkıh usûlü* bilim dallarına geçen “delâlet” terimi, bu iki bilim dalının kavram alanına göre tanımlandığı için, her hangi bir kargaşaya yol açmamaktadır.⁵²

Yukarıda açıklanan sebeplerle, İslam hukukunun oluştuğu vahiy döneminden itibaren, terminoloji üzerine önemle durulmuş, mütehitler döneminde telif çalışmalarının başlamasıyla birlikte yer yer terimlere ait teknik tanımlamaların yapıldığı da görülmüştür. Aşağıda daha geniş açıklanacağı

⁴⁵ Apaydın, “Yöntem(sizlik) Sorunu Üzerine”, *İslâmiyât*, III (2000), sy:I, (s.139-146), s.141.

⁴⁶ Hançerlioğlu, a.g.e., III, 250

⁴⁷ Krş. Schlosser, Hans, “Hukukuçunun Yetiştirilmesi ve Modern Toplum (Hukukçu mu Yoksa Sosyal Düzenleyici mi)”, *AÜHFD.*, (Çev. Celal Cihangiroğlu), c:33, sy:1-4, y:1976, Ankara, (s.105-123), s.118-119.

⁴⁸ İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali, *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, ty., I, 37.

⁴⁹ Şafiî’ye göre “*istihsan yapıyorum*” diyen kişi, *kendini Kur’ân ve sünnete bağımlı hissetmeyip kendi keyfine göre görüş ortaya atmaktadır/din kurmaktadır*. Bk. Şâfiî, Muhammed b. İdris, “İstihsân’ın İptali”, *OMUİFD.*, (Çev. ve Not. Osman Şahin), Samsun, 2003, sy:16, (389-414), s.404. İstihsan kavramı üzerindeki tartışmalar hk. bk. Pekcan, Ali, “Şâfiî İstihsân Yapmış mıydı?”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c:III, y:2003, sy: 3, s.145-172. İnternet neşri için bk. (<http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt3/sayi3/makale/safiistihsan.pdf>)

⁵⁰ Zahirilerin “kıyas”a karşı koyup, “delil”i savunması da kavram kargaşası konusunda istihsan’dan aşağı kalmamaktadır. Bk. İbn Hazm, a.g.e., I, 447; Ebu Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, (Çev. Sıbğatullah Kaya), İstanbul, ty., s.568-569.

⁵¹ İstihsan konusundaki eski ve yeni tartışmalarla ilgili geniş bir literatür için bk. Şâfiî, a.g.m., s.389 (Dipnot: *).

⁵² Cassâs, a.g.e., IV, 229. Krş. Apaydın, “Fıkıh Terimlerinin...”, s.234.

üzere IV. asrın sonlarına doğru müstakil hukuk terminolojisi literatürü telif edilmeye başlanmıştır.

Terminoloji literatürü, yabancı kelimeleri bilemeyen öğrencilerin, klasik kaynaklardaki kavramları anlaması bakımından çok önem arz etmektedir. Ayrıca bu eserler, ister terim aynı-kavram farklı (eşsesli) olsun, isterse kavram aynı-terim farklı (eşanlamlı) olsun, mezhepler arasında ortak kullanıma sahip olan terimlerin de doğru anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir. Bu yüzden ileride de geleceği üzere, mezhep sahipleri sadece kendi kullandıkları terimlere özel kamuslar hazırlamışlardır. Üstelik bu eserler, her geçen gün biraz daha uzaklaştığımız eski kültür mirasımıza ait kavramları doğru şekilde günümüze -ve sonrasına- taşımaktadır.⁵³ Diğer yandan başvuru kitapları diye bilinen bu müstakil kamuslar, terim açıklamalarını içinde barındıran furuat kitaplarından daha pratiktir. Zira furuat kitaplarının satır aralarında kaybolmuş olan bilgilere ulaşmak mümkün olsa bile zordur. Hatta bazen ciltleri bulan bu kitapların ihtiyaç olduğu her yere götürülememektedir.

Sonuç olarak, Ebu Hafs en-Nesefî'nin (ö.537/1142) de vurguladığı gibi⁵⁴ bire bir ders alıp-verilen hoca-talebe ilişkisinin (rihle-i tedrisât) yaygın olduğu dönemlerde bile terminoloji literatürünün gerekliliği aşikârdır. Buna göre, neredeyse bu tür eğitim şeklinin yok denecek kadar azaldığı, aksine kitaplardan/kütüphanelerden, dahası İnternetten bilgi almanın yaygınlık kazandığı günümüzde, bu tür eserler yeni araştırmacıların daha önceki hükûkî kaynaklarda kullanılan terimleri hatasız bir şekilde öğrenip, yerli yerince kullanabilmesi bakımından çok daha önemli olmaktadır.

II- İSLAM HUKUK TERMİNOLOJİSİNİN OLUŞUMU

İslam hukuku kısa bir zamanda doğup fevkalade gelişmiş, terminolojisi de buna paralel olarak gelişmiş ve olgunlaşmıştır. Öyle ki bu durum, Karaman'ın da belirttiği üzere, Von Keremer gibi müsteşrikleri İslâm hukukuna yabancı bir kök ve vahiy dışı kaynak aramaya,⁵⁵ kimilerini de İslam hukuk terminolojisinin özgünlüğünü sorgulamaya kadar götürmüştür.⁵⁶ Terminolojinin özgünlük sorunu ayrı bir araştırma konusudur.⁵⁷ Ancak burada

⁵³ Bk. Erdem, Mehmet-Deliçay, Tahsin, "Mantık, Belağat ve usûlû Fıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak Delalet", *Marîfe*, y:2, sy:1, Bahar, 2002, (171-180), s.172.

⁵⁴ Muallim Naci, *İstilahat-ı Edebîyye Edebiyat Terimleri*, (Haz. Alemdar Yalçın, Abdülkadir Hayber), Akabe Yayınları, Ankara, ty., s.5 (Yayıncının Önsözü).

⁵⁵ Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *Tilbetü't-Talebe fi'l-İsulâhâtî'l-Fıkhiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1893, s.2. Krş. Pakalın, a.g.e., II, 8.

⁵⁶ Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul 1989, s.52-53. Ayrıca bk. Köprülü, Fuat, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1983, 22-23.

⁵⁷ Ne var ki, araştırmalar ilerledikçe, İslam Hukukunun orijinalliği itiraf edilmek zorunda da kalmıştır. Bk. Schacht, Joseph, *İslam Hukukuna Giriş*, (Çev. Mehmet Şener-Mehmet Dağ), Ankara 1977, s.18.

kısaca belirtelim ki, araştırmalarımızdan gördüğümüz kadarıyla İslam dini afakî bir din olarak gelmemiş, kendine ait toplumsal projesini, muhataplarının sahip olduğu maddi-manevi unsurlara karşı tümünden savaş açmadan, gerçekçi davranarak ve tedriciliği elden bırakmadan yerleştirmeye çalışmıştır. Bu süreçte, asla onaylamadığı şeylere karşı alternatif sunmuş, düzeltilebilecekleri düzelterek ve olması gerekenleri ihdas ederek kendi sistemini ve terminolojisini oluşturmuştur. Fakat bu hukuk ilk etapta belli bir muhataba yönelik olduğundan, onların konuştuğu ve düşündüğü dilin imkan ve içeriğinde gerçekleşmiştir. Daha sonraları da İslâm hukukuna, gerek Arap asıllı olmayan Müslümanlardan ve gerekse İslâm dışı unsurlardan terimlerin girdiği olmuştur. Zaten asırlar boyu dünyanın büyük bir kısmına hükmetmiş, kişiler ve topluluklar arasındaki ilişkileri düzenlemiş bulunan bir hukukun, karşılıklı tesirden uzak kalması düşünülemez.⁵⁸ Bu yüzden terminoloji konusunda etkileşimi kabul etmek gerekmektedir. Ancak hangi aşamada olursa olsun, İslam hukukunun, terminolojisinin ruhu olan kavramları daima kendi kontrolünde tuttuğu da göz ardı edilemez tarihi bir gerçek olarak durmaktadır. İşte biz bu bölümde yer yer bu noktalara temas etmekle beraber daha çok vahiy dönemi ağırlıklı olmak üzere, günümüze kadar geçen süreçte terminolojinin oluşumu ile bu alanda telif edilen literatürün gelişimini/geçirdiği evrimi ele alacağız.

Vahiy döneminde hukuk terminolojisinin nasıl oluştuğunu daha iyi anlayabilmek için, öncelikle Kur'an'ın karakteristik yapısına bakmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz. Kur'an -teknik anlamda- ne bir kanun metni, ne de bir fıkıh kitabıdır. Başka bir ifadeyle fıkıh hükümleri Kur'an'ın müstakil bir bölümünde “*şu haramdır, şu helaldir, şu akit şöyle yapılır, şartları şunlardır...*” şeklinde verilmemiş, hükümler yeri geldikçe değişik kelime ve cümlelerle ifade edilmiş ve çeşitli surelere serpiştirilmiştir.⁵⁹ Dolayısıyla vahiy döneminde bugün anladığımız şekliyle teknik anlamda bir terminoloji sürecinden bahsetmek doğru olmaz. Ancak yine de Kur'an ve sünnet, yukarıda belirtilen yaklaşım sebebiyle bazı ilkelere dikkat ederek, ihtiyaç oldukça kendi konumlarına uygun bir şekilde terminoloji üretmiştir.

Kur'an ve sünnet strateji olarak öncelikle yerleştirmeye çalıştığı yeni medeniyete *aykırı olan* kavramlara ait lafızları öldürme (unutturma) yoluna gitmiştir.⁶⁰ Buna karşılık yerleştirmek istediği yeni kavramları en uygun gördüğü lafızla ifade etmiştir. Bunun için muhatap aldığı Cahiliyyenin terminolojisi⁶¹ maksadı karşılıyorsa onu kullanmaktan da çekinmemiştir. Arap-

⁵⁸ İslam Hukuk terminolojisinin özgünlüğü sorununu ayrı bir makale olarak çalışmaktayız.

⁵⁹ Karaman, a.g.e., s.52

⁶⁰ Örnek olarak bk. “ehalle: *helal kıldı*” (2/275; 5/87; 66/1); “uhille: *helal kalandı*” (2/187; 4/24; 5/4,5,96); “uhillet: *helal kalandı*” (4/160; 5/1; 22/30); “hıllun: *helaldir*” (5/5; 60/10; 90/2); “feyehıllu: *helal olur*” (20/81); “harrame: *haram kıldı*” (2/173, 275; 6/119; 16/115; 5/72); *farz kıldık* (33/50); *Allah size farz kıldı* (66/2); *Rabbın hükmetti (kaza)* (17/23); *üzerinize şöyle yazıldı* (2/178,180,183)... Daha fazla bilgi için bk. Karaman, a.g.e., s.68.

⁶¹ Örnekler için bk. Câhız, *el-Hayevân*, Tah. Abdüsselâm Hârun, Kâhire, 1958, (I-IV), I, 327-328.

ça'nın yeterli olmadığı durumlarda ise başka dillerden geçen lafızlara karşı hassasiyet de göstermemiştir. Nitekim Kur'ân, “*küfrünü gizleyip imanını açığa vurma*” kavramını çok net bir şekilde ifade için, birkaç yere giriş çıkış kazarak nereye girip çıktığı belli olmayan *köstebeğin* (yerbû) yuvası anlamında Habeşlerin dilinden geçen “nâfûka” lafzından hareket etmiş ve bundan daha önce bilinmeyen “münâfık” lafzını türeterek terimleştirmiştir.⁶² Sünnet ise Allah katında insanların değer olarak üç sınıfa ayrıldığını ifade için, “kütük/kayıt listesi” anlamında Farsça'dan geçen *divan* sözcüğünü alıp kullanmıştır.⁶³ Daha sonra bu sözcük Hz. Ömer tarafından devlet işlerinde kullanılan hukuki bir terim olarak yerini almıştır.

Kur'ân, terim ile kavram arasında tam bir açıklığın bulunmasına son derece dikkat etmiştir. Ancak bulanıklığın olduğu durumlarda, toplumun alıştığı terimlerle oynamak yerine kavramlarla mücadeleyi esas almıştır. Bu sebeple haklarında yasak getirilen şeylere ait terimlerin, yasaklanan kavramları en iyi şekilde belirttiklerinden kavram alanına dokunulmadan olduğu gibi kullanıldığı görülmektedir.⁶⁴ Diğer konularda da mevcut terimlere dokunulmamış, ancak sahip olduğu kavram alanı *genişletilmek*,⁶⁵ *daraltılmak*⁶⁶ veya *değiştirilmek*⁶⁷ suretiyle söz konusu terimlere yan anlam kazandırılarak İslâm'ın gaye ve ilkeleri gerçekleştirmiştir.⁶⁸ Yeni ortaya çıkan kavramlar için de dildeki imkanlara göre yeni terimler üretilmiştir.⁶⁹

Sünnet ise ilke olarak Kur'ân'ın terminolojisi ile uyuma özen göstermiştir. Bu yüzden *salat*, *sıyam*, *zekat*, *kıyas*, *nikâh*, *riba* gibi Kur'ân'da açıkça terim olarak kullanılan lafızları olduğu gibi almıştır. Yine bu sebeple Kur'ân'da terim kullanılmadan yer alan kavramlara terim üretirken, terimin kaynağını öncelikle Kur'ân'da aramıştır. Fakat sünnet bu konuda tam bir ba-

⁶² Cahiliyye döneminde Arapların umûmî bir hükümetleri olmadığı gibi, teşri ve kaza mercii de yoktu. Aralarında anlaşmazlık çıktığı zaman kabile başkanı veya kahine başvurulurdu. Bunlar adet ve an'aneye göre hükmederlerdi. Fakat hükmün icrası için muayyen bir usûl de mevcut değildi. Hükmü verenin veya hak sahibinin manevi nüfuzu, burada rol oynamaktaydı. (Karaman, a.g.e., s.46). Bununla birlikte çok belirgin olmasa da bir takım hukuk terimleri kullanmakta idiler.

⁶³ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “n.f.k.” maddesi; Kal'aci-Kuneybî, a.g.e., s.29.

⁶⁴ Rivayet için bk. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, ts., VI, 240.

⁶⁵ Örneğin, “*tebenni*/evlatlık edinme”, “*riba*/faiz”, “*zina*/yasak cinsel ilişki”, “*hamr*/şarap”, “*ezlâm*/fal okları” olduğu gibi alınan terimlerdendir.

⁶⁶ Kavramı *genişletilenlere* daha önce borç alıp-vermede uygulandığı halde, daha sonra İslâm'ın alış-veriş işlemlerine de uyguladığı “*ribâ*/faiz” terimi örnek verilebilir.

⁶⁷ Kavramı *daraltılanlara* mutlak anlamda yerleşim yeri dışına çıkıp başka yere gitmek için kullanılan, İslâm ile belirli bir mesafeye indirgenen “*sefer*” terimi örnek verilebilir.

⁶⁸ Kavramı *değiştirilenlere* toplumun örfen ve ahlaken toplumun beğendiği veya beğenmediği şeyleri ifadede kullanılan “*ma'ruf*” ve “*münker*” ikilisi örnek gösterilebilir. Bu iki terim İslâm ile “Allah'ın beğendiği veya beğenmediği şey” anlamında değiştirilmiştir.

⁶⁹ İslâm hikmet ve maslahata uygun olan bir takım örf ve âdetlere dokunmamış, medeni hayatın gereği olup belirli bir millete veya kavme ait bulunmayan bir takım muamelat hükümlerini de tashih, adalet ve hikmete uygun bir tarzda tanzim etmiştir. Bunların dışında nice binlerce yeni hükümler vaz ve tesis etmiştir. Bilmen, *Kâmûs*, I, 324.

ğımlılık hissetmediği için, bazen onun dışına çıktığı da görülmektedir. Nitekim Kur'ân lügatte “*kastetmek, amaçlamak, yönelmek*”⁷⁰ manalarına gelen “*teyemmüm*” lafzını, “(abdestsizliği gidermek amacıyla) temiz bir toprağa yönelin” (“teyemmemû” şeklinde emir siygasıyla)”⁷¹ sadece sözlük anlamında kullanmışken, sünnet onun nasıl yapılacağını açıklamış ve bu esnada Kur'ân'a uygun olarak “teyemmüm”ü mastar kalıbıyla terimleştirmiştir.⁷² Terim bu anlamda öylesine yaygınlık kazanmıştır ki, artık “teyemmüm” denince yüzü ve kolları mesh etmek akla gelir olmuştur.⁷³ Öte yandan Kur'ân, namaza çağırma konusunda “*nidâ*” lafzının türevlerini⁷⁴ sözlük anlamında kullandığı halde, sünnet bundan bağımsız olarak “*ilam, bildirme*” anlamına gelen “*ezan*” lafzını terimleştirmiştir.⁷⁵ Terim kullanılmayan kavramlara gelince, o kavram için Kur'ân'da uygun bir lafız yoksa ona uygun her hangi bir lafız sünnet tarafından dışarıdan alınarak terimleştirilmiştir. Mesela abdestin anlatıldığı ayette uygulama açıklanmış, fakat bu uygulamanın adı zikredilmemiştir. Sünnet ise bu temizliğin sağladığı güzellik ve parlaklıktan dolayı “*vudû*” terimini kullanmıştır.⁷⁶

Netice olarak Kur'ân, ister daha önce kullanılmış bir terimi almış olsun, isterse kendisi üretmiş olsun, İslâm hukukuna büyük oranda terim kazandırmıştır. Nitekim “*el-Mu'cemü'l-Müfehres*” üzerinde yaptığımız taramada İslâm hukukuna dair 400'ün üzerinde terim görmüş bulunuyoruz.⁷⁷ Sünnete gelince, hem Kur'ân'ı açıklama (beyan) görevi olduğu, hem de uygulamaya bağlı olarak hayatın hemen hemen tüm yönlerini kapsadığı için, onun çok daha fazla terim kazandırdığı muhakkaktır.

Bu dönemde kullanılan kavramların tanımlanması konusuna gelince, Ku'ân'ın, kendi kullandığı hukuk terimlerine ait her hangi bir tanım (açıklama) yapmadığı görülmektedir.⁷⁸ Sünnet ise risâlet kapsamında yer alan Kur'ân'ın kapalılığını açıklama görevinden dolayı, -teknik anlamda

⁷⁰ İlk defa İslâm ile kullanılan terimlere ilk defa İslâm'la ortaya çıkan “*zekat*” ve “*teyemmüm*” terimleri örnek verilebilir.

⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “y.m.m” maddesi.

⁷² Nisâ, 4/43; Mâide, 5/6. (Zira görüldüğü üzere bu hadisinde Hz. Peygamber, teyemmümün uygulamasını tanıma benzer şekilde tarif etmiştir.)

⁷³ Bk. “*Teyemmüm iki vuruştur. Biri yüz için, diğeri dirseklerle beraber el için.*” (Hadisin varyantları ve değerlendirmesi için bk. Zeyle'i, Cemâluddîn Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-Râye*, Dâru'l-Hadis, Kâhire, ty., (I-IV), I, 150-155). Teyemmüm “*temizlik maksadıyla toprağın üst kısmına yönelmek ve yüz ile kolları onunla meshetmektir.*” Konevî, Kâsım, *Enisü'l-Fukahâ fi Ta'rîfâti'l-Elfâzi'l-Mütedâvile Beyne'l-Fukahâ*, Tah. Ahmed b. el-Kübeysî, Dâru'l-Vefâ, Cidde, 1987, s.57.

⁷⁴ Konevî, a.g.e., s.58.

⁷⁵ Bk. Mâide, 5/58; Cum'a, 62/9.

⁷⁶ Bk. Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kâhire, ty., II, 31.

⁷⁷ Zeyle'i, a.g.e., I, 3 vd. Ayrıca bk. Mevsilî, a.g.e., I, 7.

⁷⁸ Bk. M. Fuad Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İslam Neşriyat, İstanbul, ty.

olmasa da- bir takım tanımlamalarda bulunmuştur.⁷⁹ Bu bağlamda sünnet, açıklamayı bazen zekat'ta olduğu gibi *detay verme*,⁸⁰ namaz ve hac'da olduğu gibi *uygulama*⁸¹ şeklinde yapmıştır. Buna karşılık sünnetin kimi terimleri teknik denebilecek şekilde özlü olarak tanımladığı da olmuştur. Nitekim haccın şartları bağlamında Kurân'da geçen "sebîl"⁸² lafzına ait "Azık ve binittir",⁸³ zekata konu olan mallardan "rikaz"⁸⁴ ait "hazine top-rakta oluşan altındır"⁸⁵, zekat ödeme mahallerinden "miskin"e ait "miskin bir-iki hurması ya da bir-iki lokması olmayan değil, iffetinden dolayı isteyemeyendir"⁸⁶ ve içecek saklamakta kullanılan "nakîr"⁸⁷ e ait "hurma ağacından yapılan, ortası delik bir kaptır"⁸⁷ şeklindeki ifadeleri özlü tanımlara örnek verilebilir. Bunlar hadis kaynakları üzerinde rasgele yaptığımız taramada karşımıza çıkan birkaç örnektir. Ancak görüldüğü üzere, bunlar teknik bir tanımlama değil, günlük hayatın olağan akışı içinde *lafızdaki kapalılığı* ya da *yanlış anlamayı* giderme amacına yönelik yapılan açıklamalardır. Ayrıca bu tanımlarda dikkat çeken diğer bir husus, Hz. Peygamber'in, muhataplarının anlayışlarına ve hükümlerin izahına daha yakın gördüğü bir üslup⁸⁸ ile tanımları açıklamasıdır.⁸⁹ Bu da doğal olarak evrensel ve teknik bir tanım yapmaya engel olmaktadır.

Kısaca vahiy döneminde kapalı lafızlar ihtiyaç olduğu kadar açıklanmış, gerisi, Sellâm Medkur'un ifadesiyle, ihtiyaçları doğrultusunda insanların menfaat ve örflerini gözetererek, İslâm'ın ana ilkelerine ters düşmeksizin yetkili/ehliyetli kişiler tarafından açıklanmak üzere kapalı/mücmel bırakılmıştır.⁹⁰

⁷⁹ Kal'aci-Küneybî, a.g.e., s.24. Kur'ân hukuk terimleri dışında kıyamet ve cehennem gibi konularda kullandığı yeni terimleri, soru cevap üslubu içerisinde tanımlamıştır. Ancak bu tanımlamalara, yerine göre teknik olarak tanım denebilirse de, aslında hepsi Kur'ân'ın amacına yönelik olarak yaptığı açıklamalardan başkası değildir. Örnek olarak bk. Kâria, 101/1-5 (Kâria>Kıyamet), 10-11 (Hâviye>Cehennem); Hümeze, 104/5-9 (Hutame>Cehennem).

⁸⁰ Ebu Ceyb, Sa'dî, *el-Kamusu'l-Fıkhî : Lügaten ve'stılâhan*, Dâru'l-Fikr, 1988, s.7.

⁸¹ Zekat için "(şunlar)da zekat vardır." (Bk. Buhârî, *Musâkât*, 3, *Zekât*, 66; Ebû Dâvud, *İmâre*, 40, *Diyyât*, 27) gibi sözleriyle detaylar vererek açıklamıştır.

⁸² Namaz için, "Beni nasıl namaz kılıyor görüyorsanız, öyle namaz kılın" (Bk. Buhârî, *Kitabü'l-Ezân*, 18) Hac için de "Hac uygulamalarını benden alınız" (Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 318, 366) sözleriyle belirttiği gibi, kendi uygulamasını örnek göstermiştir.

⁸³ Âl-i İmrân, 3/97.

⁸⁴ "ez-Zâdü ve'r-râhiletü" Bk. Zeylei, a.g.e., III, 10; Şevkânî, *Neyl*, IV, 288.

⁸⁵ Mâlik "rikaz"ın ehli ilim tarafından "cahiliyye döneminden kalma olup külfetsiz ve masrafsız çıkarılabilen define" şeklinde tarif edildiğini açıklamıştır. Bk. Malik, *el-Muvatta*, I, 249 (H.no:585'in devamı). Daha sonra fıkıh terimi olarak çoğunluk tarafından "cahiliyye dönemindeki gömülü mallar", Hanefiler tarafından ise "ister insan koysun ister yaratılmış olsun yeraltında yoğun halde bulunan mallar" olarak tanımlanmıştır. Açıklama ve kaynaklar için bk. Hammad, Nezih, *İktisâdî Fıkıh Terimleri*, (Çev. Recep Ulusoy), İz Yayınları, İstanbul 1996, s.281-282.

⁸⁶ "er-Rikâzü ez-zehebü'l-lezî tenbütu bi'l-erdi" Bk. Zeylei, a.g.e., II, 380.

⁸⁷ "Leys'e'l-miskînü'lle'zî teruddühü't-temretü ve't-temratâni ve-le'l-lukmetü ve'l-lukmetâni; İnneme'l-miskînü'lle'zî yete'affefü", bk. Şevkânî, *Neyl*, IV, 223.

⁸⁸ Şevkânî, *Neyl*, VIII, 182.

⁸⁹ Nahl, 16/44.

⁹⁰ Medkur, M. Sellâm, *İslam Hukuk Başlangıcı*, (Çev. Ruhi Özcan), Nun Yayınları, İstanbul 1995, s.37.

Hız. Peygamber'den sonra Sahabe ve onların gözetiminde Tabiûn ihtiyaç duydukça yeni terimler üretmeye devam etmişlerdir. Özellikle Hız. Ömer döneminde, İslam topraklarının genişlemeye başlaması ile ortaya çıkan devletin yapılandırılma ihtiyacına bağlı olarak, çevre ülkelerden hukuki uygulamalar ithal edilmiş, bunlara ait terim ve kavramlar çok az bir değişiklikle Arapça'ya aktarılmıştır.⁹¹

Öte yandan bu dönemde Sahabenin vahyi sonraki nesillere taşıyan köprü konumunda olması sebebiyle, onlar için Kur'ân ve sünnette geçen terim ve kavramların açıklanması ayrı bir yer işgal etmiştir. Bu bağlamda Hız. Ömer'in "*Şarap, aklı örten şeydir*,"⁹² Câbir'in helal olan "umrâ" ile ilgili "*bu mal senin ve senden sonrakilerindir* (diyerek yapılan akit)," halk arasında yaygın olan "umrâ" ile ilgili ise "*yaşadığım müddetçe malım senindir* (diyerek yapılan akit)"⁹³ ve riba konusuna giren satışlardan "müzâbene" ile ilgili "*(tam olarak çıkmamış/tehlikeyi atmamış) meyveyi, (hazır) hurma karşılığında satmaktır*"⁹⁴ şeklindeki ifadeleri teknik anlamda tanım olarak değerlendirilebilir.

Sahabe arasında her terimin tanımı konusunda görüş birliği (icmâ) sağlandığı söylenemez. Nitekim "*boşanmış kadınlar kendiliklerinden üç kuru müddeti beklerler*."⁹⁵ ayetinde geçen "kuru" lafzı buna güzel bir örnektir. Bu lafzı, dört halife başta olmak üzere İbn Abbas ve İbn Mes'ud bu lafzı "*hayız*" şeklinde tanımlarken, Hız. Aişe, İbn Ömer ve Zeyd b. Sabit ise "*temizlik*" olarak tanımlamışlardır.⁹⁶

Bu dönemde "din ve siyasetin ayrışması" sürecini başlatan Muaviye'nin "*Din işlerinizi kendiniz düzenleyin, siyaseti bize bırakın*" şeklindeki çıkışı, fıkıh usûlü başta olmak üzere⁹⁷ genel olarak din ilimlerinin gelişmesinde, bunun doğal sonucu olarak da İslam hukuk terminolojisinin gelişmesinde ivme kazandırıcı etkisi olmuştur.

Sahabe devrinin sonlarına doğru artık İslâm hukuku müstakilleşmeye, alim ve imamlarıyla tek başına bir yer işgal etmeye başlamış, kendine has bir varlığı, husûsî bir alanı olmuş, ilim denilince nasların (hükümlerin) bilinmesi, fıkıh denilince de hükümleri bu naslardan anlamak melekesi kastedilir olmuştur.⁹⁸ Bu döneme ait Mustafa Şihâbî'nin değerlendirmesi ilgi çekicidir:

⁹¹ Medkur, a.g.e., s.38. Nitekim Hız. Ömer'in (ö.23/643) "Hız. Peygamber dünyadan irtihal etti, Fakat hala ribâ (faiz) ile ilgili bilgiler bizim için tam olarak açıklığa kavuşmadı." (Taftezânî, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, *et-Telvih ale'l-Tavdih*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ty., I, 128) sözleri bu durumu açık şekilde ifade etmektedir.

⁹² Geniş bilgi için bk. Koçak, Muhsin, *Hız. Ömer ve Fıkıh*, Samsun, 1982, (Öğretim Üyeliği Tezi), s29-46; Şahin, "Sahâbe ve Tâbiûn Müctehitlerinin Yeni gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodolojisi Açısından Analizi", *Osh İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, yıl:2006/I-II, sy:9-10, (45-74), s.47vd.

⁹³ "el-hamru: mâ hâmera'l-'akle", bk. Şevkânî, *Neyl*, VIII, 175.

⁹⁴ "Hiye leke veli-akabike"/"hiye leke mâ iştü" Bk. Ebû Dâvûd, *İcâre*, 51 (H.no:3555).

⁹⁵ "el-Müzabenetü: es-semeru bi't-temri" Bk. Müslim, *Büyü*, 17 (H.no:1544).

⁹⁶ Bakara 2/228.

⁹⁷ Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletüh*, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk, 1989, (I-IX), VII, 631-632.

⁹⁸ Döndüren, "Klasik Fıkıh usûlünün Yapısı ve İşlevi", *İHAD*, y:1, sy:1, 2003, s.21 (Dipnot:30).

“Raşit Halifeler ve Emevîler döneminde Kur’ân ve sünneti doğru anlama çabası içinde önemli gayretler ortaya konuldu. Fıkıh, hadis, tefsir gibi nakli ilimlerdeki gelişmeler, değişik teknikler yoluyla Arapça’nın özünden çeşitli terimler üretilmesini zorunlu kıldı. Geriye çok değerli ürünler bırakıldı. *Hac, zekat, nikâh, vudû, teyemmüm, hıdâne, nafaka, şuf’a, harîmu’n-nehr, ihyâu arzi’l-mevât, tahcîr, arzu’l-’uşr, arzu’l-harâc, mugârase, müsâkât* gibi yeni üretilen veya yeniden yapılandırılan (asıl anlamı değiştirilen) terimler yüzleri, hatta binleri bulmaktadır. Artık bu lafızların yeni kavramları ve bu kavramların kitaplarda zikredilen bir takım şart ve tanımları olmuştur.”⁹⁹

Müçtehit imamlar dönemi, İslâm hukuk terminolojisinin gerçek anlamda olgunlaştığı dönem olmuştur. Çünkü bu dönemde İslâm hukuku bütün konuları ile ele alınmış ve sistemleşmiş, fıkıh usûlü de büyük oranda olgunlaşmıştır. Bu dönemde usûle ait *farz, vacip, sünnet, mendûb, müstehab, haram, mekruh, şart, illet, rûkûn* gibi pek çok terim, mezhepler arasında -aynı yahut farklı manalarda olsa bile- manaları belirli olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰⁰ Yine Kur’ân ve sünnette sözlük anlamlarıyla kullanılan “icmâ” lafzı,¹⁰¹ fıkıh usûlünün tedvin edilmesiyle birlikte literatürde özel bir yer kazanmıştır.¹⁰² Ayrıca “hiyel” ve “mehâric” terimleri de bu dönemde çıkmıştır.¹⁰³ Bunlara ek olarak Mâlik’in “*üzerinde icmâ edilen durum*”¹⁰⁴ teriminde olduğu gibi, bazı imamlar kendilerine has terimler de üretip, kullanmışlar ve onları tanımlamışlardır. Dolayısıyla bu dönem deyim yerindeyse kavramların ve onlarla ilgili terimlerin adeta havada uçtuğu ve çarpıştığı bir dönem olmuştur. Nitekim Şâfi’nin, “istihsân” ve “istislâh” a karşı aldığı tavır¹⁰⁵ bunun açık örneğidir. Hatta bu tavır söz konusu iki delili kullanan tarafların da maksatlarını ifade edecek teknik tanımlar yapmalarını da zorunlu hale getirmiştir.¹⁰⁶ Bütün bu yaşananlar da kavram, terim ve tanım konusunda olgunlaşmayı sağlamıştır. Bu dönemde fıkıh başta olmak üzere hadis, tefsir vb. nakli ilimler için terim üretenler, Arapça’ya hakkıyla vakıf olduklarından terimleri fasih ve sağlam, Arapça’nın özüne uygun olarak üretmişlerdir.¹⁰⁷ Üstelik Kureyş lehçesine ek olarak diğer bütün Arap kabilelerinde kullanılan kelimelerin derlenmiş olması, terim üretme konusunda Arapça’ya çok geniş imkanlar sağlamıştır.¹⁰⁸

⁹⁹ Medkur, a.g.e., s.48.

¹⁰⁰ Şihâbî, a.g.e., s.22-23 (Özetlenerek alınmıştır.)

¹⁰¹ Hudarî, Muhammed Bek, *Târihu’l-Teşrî’i’l-İslâmî*, Dârul-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1994, s.151-152; Karaman, a.g.e., s.179-180.

¹⁰² “İcmâ” lafzı Kur’ân’da geçtiği dört yerde (Yunus, 10/71; Yusuf, 12/15, 102; Tâhâ, 20/64) sözlük anlamıyla “birleştirmek, derleyip toplamak”, hadislerde ise “niyet etme” anlamında kullanılmıştır. (Dönmez, İ. Kâfi, “icmâ”, *DİA*, XXI, (417-431), 417.

¹⁰³ Dönmez, a.g.m., XXI, 417.

¹⁰⁴ Karaman, a.g.e., s.197.

¹⁰⁵ “el-Emru’l-mücteme’u aleyhi indenâ”. Bk. Mâlik, *Muvatta’*, Sayd, 8, Ferâiz, 1; Karaman, a.g.e., s.200.

¹⁰⁶ Şâfi, “istihsân”ı *Kur’ân ve sünnetten bağımsız hüküm koyma* olarak tanımlamış (Şahin, a.g.m., 404), “maslahat”ı da “istihsân” a dahil görerek reddetmiştir. Bk. Ebu Zehra, a.g.e., 459.

¹⁰⁷ Tanımlar ve tarihi seyri için bk. Hamevî, Üsâme, *Nazariyyetü’l-İstihsân*, Dârul-Hayr, Beyrut 1992, s. 24vd.; Pekcan, a.g.m., s.146 vd.

¹⁰⁸ Şihâbî, a.g.e., s.27

Öte yandan bu dönemde hukuk terimlerine ait tanım faaliyeti hukukçularla da sınırları kalmamıştır. Nitekim Şafii'nin çağdaşı olan ve dil ve edebiyat üzerine telif ettiği eserleriyle ön plana çıkan Câhız da eserlerinde bir takım teknik tanımlamalarda bulunmuştur. Söz gelimi Câhız'ın “*akl, diyettir, âkile ise katilin yakın ve uzak akrabalarıdır*”¹⁰⁹ şeklinde yaptığı tanımlamalar, İslâm hukukunu da ilgilendiren tanımlardır. Daha sonra İbn Kuteybe (ö.276/889) *Garîbü'l-Hadîs*'inde öncelikle fıkıhın temel ıstılahlarını ilgili hadislerle birlikte semantik tahlile tabi tutmuştur.¹¹⁰

Karaman'ın bu döneme ilişkin değerlendirmesi şöyledir:

“Bu dönemde İslâm topraklarının genişleyip çeşitli milletlerin İslâm'a girmesi ile, her millet ve coğrafyanın kendine has adet, teamül ve şartları gündeme gelmiş, İslam hukukçuları da bunlar üzerinde düşünmüş kimini kabul, kimini reddetmiş, kimini de yeniden yapılandırarak (ta'dîl) İslâm medeniyetine katmıştır. Bu cümleden olarak Nebtîler ve İranlıların örf ve adetlerinin hakim olduğu problemler Irak'taki Ebu Hanîfe'ye, daha çok Bizans örf ve hukukunun hakim olduğu Suriye problemleri el-Evzâî (ö.157/774) ve benzerlerine, Mısır ve Bizans tesiri altındaki Mısır problemleri Leys b. Sa'd (ö.175/791) ve Şâfi'ye, Hicaz örf ve âdetinin rengini taşıyan problemler ise İmam Mâlik'e arz edilmiştir.”¹¹¹

Abbâsiler döneminde, yabancı kültürlerden yapılan tercüme faaliyetlerinin de etkisiyle hukuk dahil, tıp, felsefe vb. ilimlerden bir çok terim geçmiş, dolayısıyla kelam, tasavvuf, fıkıh ve usûl terimleri *binlerle* ifade edilebilecek şekilde çoğalmıştır.¹¹²

Hukukun durakladığı dönem mevcut terminolojinin daha da netleştirildiği, mezhepler arasında farklılıklara da dikkat edilerek tanımlandığı, kısacası teknik çalışmaların yapıldığı bir dönem olmuştur. Bu meyanda Hanefîlerden Alâeddin es-Semerikandi'nin (ö.539/1144) *Tuhfetü'l-Fukahâ* adlı eseri, terminolojinin geliştirilmesi bakımından ileri bir merhaleyi ifade eder.¹¹³ Hukukun kurumsallaşmasını tamamlaması, buna karşılık sosyal hayatın da durağanlaşması *yeni kavram* üretmeyi neredeyse durdurma noktasına getirmişti. Ancak nadir yaşanan durumlara bağlı olarak, yine de terim üretildiği olmuştur. Bunlar arasında vakıf hukukuna ait olan ve Osmanlı uygulamasında ortaya çıktığı bilinen¹¹⁴ “*icareteyn*”¹¹⁵ terimi, ekonomik daralmanın karz-ı hasen müessesesine olumsuz etkisinin sonucu çıkan “*bey bi'l-*

¹⁰⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, (Çev. İ. Süreyya Sırma), Beyan Yayınları, İstanbul 1992, s.12 vd.

¹¹⁰ Bk. Câhız, *Beyân*, I, 157.

¹¹¹ Bk. Görmez, a.g.e., s.113.

¹¹² Karaman, a.g.e., s.172. Ayrıca bk. Kal'acî -Kuneybî, a.g.e., s.18.

¹¹³ Zeydân, Corci, *Târîhu Âdâbi 'l-Lügati 'l-Arabîyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, (I-IV), I, 211 ve II, 14.

¹¹⁴ Özel, Ahmet, “Hanefî Mezhebi (Literatür)”, *DİA*, İstanbul 1997, VXi, (21-26), 22.

¹¹⁵ Akgündüz, Ahmet, “İcareteyn”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, (389-391), 389.

vefâ”¹¹⁶ terimi o dönemde ortaya çıkan terimlerdir. Öte yandan bu dönemde *şerh* ve *hâşiye* geleneğinin de ortaya çıkmasıyla, aşırı denebilecek bir şekilde konuların (mes’ele) derinliğine nüfuz edilmeye çalışılmış, bu da *ana kavramlardan* çok, *detay kavram ve terimlerin* üretilmesine yol açmıştır. Öyle ki İbn Haldun’un (ö.808/1405) yorumuna göre terimler daha da çoğalmış, içtihat derecesine ulaşmayı zorlaştıran etkenlere katılmıştır.¹¹⁷

Sanayi devriminden sonra başlayan hızlı gelişmeler diğer dünya ülkeleriyle beraber Müslüman ülkeleri de etkilemiş, bu etki günümüzde teknoloji ve tıp gibi teknik bilimlerde meydana gelen ilerlemeye bağlı olarak artarak devam etmiştir. Bunun sonucu olarak her alanda sayısız yeni kavram ve terim ortaya çıkmıştır. Doğal olarak bunlar hukukla ilgili oldukları noktalarda hukuku da etkilemektedir. Mesela telefon, internet vb. iletişim araçlarının ortaya çıkmasıyla hukukun “akit” teriminin kavram alanı da genişlemiş; tıpta yaşanan yeni gelişmelerle de *organ nakli*, *tüp bebek*, *kopyalama/klonlama* yeni eklenen kavramlar olmuştur. Diğer alanlarda da yeni kavram ve terim üretim ivmesi artarak devam etmektedir.

V- LİTERATÜR:

Terminoloji literatürünün tarihi sürecine bakacak olursak; teliflerin başladığı müçtehitler döneminden itibaren ister usûl ister furû alanında olsun, terminoloji, ihtiyaç duyulan noktalarda o eserlerin girişinde ya da doğrudan ihtiyaç duyulduğu yerde tanımlanmaktaydı. Usûl konusunda ilk olarak İbn Hazm, *el-İhkâm*’ının girişinde sistematik bir şekilde terimleri ele almıştır.¹¹⁸ Ancak hukuk terminolojisi konusunda ilk müstakil eserler Hicri IV. asrın sonlarına rastlamaktadır. Bunlardan furû alanında telif edilen ilk eser Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî’nin (ö.370/980) *ez-Zâhir* adlı eseridir. Müellif bu eseri Şafii’nin öğrencisi Müzenî’nin (ö.264/877) *el-Muhtasar*’ında geçen garip kelimeleri asıl kitabın tertibini bozmadan aynı bab başlığı altında açıklamıştır.¹¹⁹ Usûl alanında telif edilen ilk eser ise İbn Fûrek’in (ö.406/1015) *Kitâbu’l-hudûd fi’l-usûl* adlı eseridir.¹²⁰ Aynı dönemde el-Hârezmî (ö.387/997) İslami ilimlerin geneli için telif ettiği *Mefâtîhu’l-ulûm* adlı eserinde, usûl ve furû terimlerini de birlikte ele aldığı bir bölüm açmıştır. Buradan itibaren hukuk terminolojisi literatürü çalışmaları, lügat çalışmalarındaki gelişmelere paralel olarak artarak devam etmiştir. Kısaca belirtmek gerekirse, H.VI. asırda

¹¹⁶ İcâreteyn : “Vakıf olan bir akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli (icare-i müaccele) ve buna ilave olarak her ay yahut yılsonunda ödenecek veresiye kira bedeli (icare-i müeccele) karşılığında kiraya verilmesi muamelesine denir. Akgündüz, a.g.m., XXI, 389.

¹¹⁷ Bey bi’l-vefâ : “Vefâ yollu satış, satılan malın ileride tekrar onu satan tarafından geri alınması şartıyla yapılan satış.” Detayları için bk. Bayındır, Abdülaziz, “Bey bi’l-vefâ”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 20-22.

¹¹⁸ İbn Haldun, Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, Dâru’l-Bâz, Mekke, 1978, s.448, 531.

¹¹⁹ İbn Hazm burada 89 adet usûl terimini tanımlamıştır. Bk. İbn Hazm, a.g.e., I, 37-50.

¹²⁰ Bk. Çöğenli, M. Sadi- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 1994, s.116 vd.

Nesefî (ö.538/1143) *Tilbetü't-Talebe'sini* aynı şekilde fıkıh bablarına göre telif etmişken, VII. asırda Ebu'l-Feth Nâsır b. Ebi'l-Mekarim el-Mutarrızî (ö.610/1213) ise *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib* adlı eserini o dönemin lügat tertiplerine göre alfabetik olarak şekillendirmiştir. Fıkıh bablarına göre tertip edilen eserlerde, terimler konu bütünlüğü içerisinde daha iyi kavrandığı ve birbiriyle bağlantısı olan terimler -bunlara temel terimler de diyebiliriz- daha net anlaşıldığı¹²¹ halde, kelime bulma konusunda pratik olduğu için, günümüzde alfabetik eserler daha çok tercih edilmektedir. Günümüzde de bu pratiklikten dolayı genellikle alfabetik tertip tercih edilmektedir. Hatta bu sebeple klasik literatür de alfabetik sıraya göre yeniden tertip edilmeye başlanmıştır. Ancak her dönem konularına göre tertip edilen literatür varlığını devam ettirmektedir.¹²²

İslâm hukuk terminolojisini ele alan literatür, usûl ya da furû terimlerini açıklamak üzere telif edilmiş fıkıh terimleri (istilâhât-ı fıkhiyye) literatürü ile dolaylı olarak yararlanılabilen literatür olmak üzere iki grupta toplanabilir. Bu konuda tespit edebildiğimiz eserler, klasik olanlar müelliflerinin yaşadığı tarihe göre, günümüzde telif edilenler ise yayım yılına göre sıralanarak sunulacaktır.

A- İslam Hukuk Terminolojisini Doğrudan Ele Alanlar:

İslam hukuk terminolojisini doğrudan ele alan literatür, ya mezhep ayrımı yapmaksızın genel olarak bütün usûl ve furu terimleri veya sadece fıkıh usûlü terimlerini ya da mezhep sahiplerinin kendi terimlerini ele almaktadır:

1- Genel İslam Hukuk Terminolojisi Literatürü:

- *el-Hudûd ve'l-Ahkâmü'l-Fıkhiyye*: Ali b. Muhammedü'd-dîn eş-Şâhrûdî el-Bestâmî Musannifek (ö.875/1470), Tah. Âdil Ahmed Abdulmevcud -Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1991.

- *Risâle fî Ta'rîfâti Elfâzi'l-Fıkıh*: Mahmud b. Amuca tarafından istinsah edilen eserin müellifi belli değildir. Eser Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 218 (173b-178a vr.) numarada bulunmaktadır.

- *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kâmusu*: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö.1361/1942), Haz. Sıtkı Gülle, Eser Neşriyat, İstanbul, 1997, I-V.

¹²¹ Fehmi, Hâlid, "et-Teâlîf fî Meâcimi Mustalahâtı Usûli'l-Fıkıh fi'l-Arabiyyeti beyne'l-Kadîm ve'l-Hadîs", *Mecelletü'r-Risâle*, sy:9, y:1424/2003-2004. Biz makalenin internet neşrinden yararlandık. Bk. (<http://alresalah.masrawy.com/01112003/178735news.htm>. Erişim tarihi 2006)

¹²² Bu anlayışla ilk zamanlar kitap fihristleri, *kitap* ve *fasıl* başlıkları şeklinde hazırlanmakta idi. Bununla, bir bölüm içerisinde bir meseleyi arayan kişi, o konuyu bütünüyle görüp aradığı meselenin bağlantılı olduğu diğer yön ve meseleleri de daha iyi görmekte idi. Günümüzde ise taramalar artık *indeks*lerden yapılmakta ve işaret edilen sayfada bilgi bulununca, bu yeterli görül(ebil)mektedir. Doğal olarak bu da eksik bilgi ile değerlendirme yapmaya götürebilmektedir.

- *el-İfsâh fî Fıkhi'l-Lüga*: Abdülfettâh Saidî - Hüseyin Yusuf Musa, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1964. (I-II).

- *Mevsûatu Cemâl Abdünnâsir fî'l-Fıkhi'l-İslâmî*: Komisyon, Vezâretü'l-Evkâf, Kâhire, 1386, I-XXIV.

- *Türk Hukukunda Lügat ve İstilahlar*: Hilmi Ergüney, İstanbul, 1973.¹²³

- *The Hedâyâ or Guide a Commentary on The Mussulman Laws*: Ch. Hamilton, Lahore, 1975.

- *et-Ta'rîfâtü'l-Fıkhiyye*: Muhammed Amîmü'l-İhsân el-Bereketî, Karaçi, 1407.¹²⁴

- *Mu'cemu Lugati'l-Fukahâ*: Muhammed Ravvâs Kal'acî- Hâmid Sâdık Kuneybî, Karaçi, 1404/ 1984.¹²⁵

- *el-Fethu'l-Mübîn fî Halli Rumûz ve Mustalahâtü'l-Fukahâ ve'l-Usûliyyîn*: Muhammed İbrahim el-Hafnâvî, by., ty.

- *Keşşâf-ı Kânûn-i İstilahat*: Reşid Ahmed Siddiki, Muktedire Kavmi Züban, İslamabad, 1987, I-III.

- *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*: Mehmet Erdoğan, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998.

- *Dictionnaire Juridique - Français-Arabe / el-Kâmûsü'l-Kânûnî - Feransi-Arabi*: İbrahim Najjar, Ahmad Zaki Badaoui, Youssef Chellalah, Mektebetu Lübnan, Beyrut 1988.

- *el-Kâmûsu'l-Fıkhi Lügaten ve'stilâhan*: Sa'dî Ebu Cîb, Dârü'l-Fikr, Dimeşk, 1988.

- *el-Furûku'l-Fıkhiyye ve'l-Usûliyye*: Ya'kûb el-Bâ-Hüseyin, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1988.

- *el-Kamusü'l-Kânûnî / Law Dictionary*: İbrahim İsmail Vehb, Mektebetu Lübnan, Beyrut 1988.

- *Muhtasar Kânûnî İstilahat*: Firuziddin Desuki, Muktedire Kavmi Züban, İslamabad, 1989.

- *el-Kâmûsu'l-Fıkhi* : Hüseyin Mer'î, Dârü'l-Müctebâ, Beyrut 1413.

- *Keşşâf-ı İstilahat-ı Kânûn-i İslâmî*: Sacidürrahman Siddiki, Muktedire Kavmi Züban, İslamabad, 1991, I-II.

¹²³ Buna günümüz açısından Ö. Nasuhî Bilmen'in (ö.1971) *Hukuku İslamiye Kamusu* ile Ezher Fetva Komisyonu Üyesi Abdülaziz İzzet'in *Ta'rîfât ve Mustalahât Fıkhiyye fî Lügatin Muâsıra'sı* örnek verilebilir.

¹²⁴ Eser, her ne kadar Türk hukuku terimlerini ele almış olsa da İslam Hukuku ile ortak terimler bulunduğu için kaynak olarak kullanılabilir.

¹²⁵ Ayrıca Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 2003.

- *Hukuk Terimleri Sözlüğü*: Ali Şafak, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1992.
- *el-Mustalahatü'l-Fıkhiyye fi'l-Mezahibi'l-Erbaa*: İsmail Salim Abdül-âl, Mektebetü'z-Zehrâ, 1992.
- *Mu'cemu'l-Mustalahâtî'l-Fıkhiyye ve'l-Kanûniyye*: Corcis Corcis, eş-Şeriketü'l-Âlemiyyetü li'l-Kitâb, Beyrut 1996.
- *Mu'cemu Luğati'l-Fukahâ Arabî-İngilizî-Feransî*: Kutub Mustafa Sano (vd.), Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1996.
- *Mu'cemü'l-Mustalahat ve'l-Elfazî'l-Fıkhiyye*: Mahmud Abdurrahman Abdülmün'im, Dârü'l-Fazîle, Kâhire, ty., I-III.
- *Delîlü'l-Mustalahâtî'l-Fıkhiyye / Guide to The Fiqh Terminology*: Muhammed Kaddûrî, ISESCO, 2000. Eserde önemli ve çok kullanılan terimlerle birlikte yaygın olarak kullanıldığı halde neredeyse ıstılahat kitaplarında bulunamayacak olan terimler alınmıştır.
- *el-Mevsûatü'l-Fıkhiyye el-Müeyyessere*: Muhammed Revvas Kal'aci, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2000/1421, I-II.
- *el-Mu'cemü'l-Kânûnî İngilizî-Arabî* (Dictionary of Law and Related Subjects I-II): Hâris Süleyman el-Fârûkî.¹²⁶
- *el-Mevsûatü'l-Fıkhiyye*: Kuveyt, Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, I-XLV, 2006/1427.
- *Ta'rîfât ve Mustalahât Fıkhiyye fî Lüğatin Muâsıra*: Ezher Fetva Komisyonu üyesi Abdülazîz İzzet Abdülcelîl Hasen'in telif ettiği bu eser, mezhepler arası karşılaştırmalı olarak fıkıh bablarına göre tertip edilmiştir.¹²⁷

2- Fıkıh Usûlü Terminolojisi Literatürü:

- *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*: İbn Hazm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ty., I-II. İbn Hazm eserinin baş kısmında genel olarak ilmi tartışmalarda kullanılan terimleri tanımlamaya çalışmıştır.¹²⁸
- *Kitâbu'l-Hudûd fî'l-Usûl / el-Hudûd ve'l-Mevzuât*: Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek el-Ensârî (ö.406/1015), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1999. Eser yaklaşık 200 terim içerir.¹²⁹

¹²⁶ Eserin tam adı, *Mu'cemu Lugati'l-Fukahâ Arabî-İngilizî mea Keşşâf İngilizî-Arabî bi'l-Mustalahâtî'l-Vârideti fi'l-Meacim, Idâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye*'dir. Ayrıca Dârü'n-nefâis, Beyrut 1405 baskısı da vardır. İnternet neşri için bk. (<http://www.yasoob.org/books/html/m011/09/no0960.html>)

¹²⁷ İnternet neşri için bk. 1. cilt: (<http://www.yasoob.org/books/html/m011/09/no0962.html>); 2. cilt: (<http://www.yasoob.org/books/html/m011/09/no0963.html>)

¹²⁸ İnternet neşri için bk. (<http://islamport.com/w/fqh/Web/4539/1.htm> vd.)

¹²⁹ Bk. İbn Hazm, *İhkâm*, I, 37-50.

- *Kitâbü'l-Hudûd fî'l-Usûl*: Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî (ö.474/1081), Tah. Nezih Hammâd, Müessesetü'z-Za'bî, Lübnan 1973.¹³⁰

- *Beyânü Keşfi'l-Elfâz*: Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Ubbezî (ö.860/1456), Tah. Hâlid Fehmi, Mektebetü'l-Hanci, Kâhire, 2002. Eserde genel ve mucez olarak 200 kadar usûl terimi ele alınmıştır.

- *Kitâbu'l-Hudûdî'l-Hanefiyye*: Abdülvehhâb el-Benvânî (ö.860/1456). Eser hala el yazma olup, İskenderiye Üniversitesi Kütüphanesi, Aziz Suryal Bölümü, no:45'te bulunmaktadır. Eserde 200 kadar Hanefilere ait usûl terimi vardır.¹³¹

- *Hudûdu Usûli'l-Fıkh*: Sa'duddîn et-Teftazânî (ö.791/1389), Dâru İbn Hazm, 2007. Eserde 160 kadar usûl terimi bulunmaktadır.¹³²

- *et-Ta'rifat ve'r-Rusûm fî Usûli'l-Fıkh*: Müellifi belli değil. Eser Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 7941 (50a-61b vr.) ve Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, 1173'te (140-164 vr.) el yazma olarak bulunmaktadır.

- *(Kitâbu) Hudûdu Usûli'l-Fıkh*: Halîl Haddâd Bedr Mustafa el-Hâlidî'nin (ö.1363/1943) telif ettiği eser hala el yazma olarak bulunmaktadır.¹³³

- *Ferhenk-i Teşrihi Istilâhâtî'l-Usûl*: Îsâ Velâyî, Tahran, 1374h. Şiîlerin usûl terimlerine ait Farsça bir eser.

- *Istilâhâtü'l-Usûl ve Mu'zamu Ebhâsihâ*: Âyetullah Mirza Ali el-Meşkinî, el-Hâdî, Kum, 1409. Şîa usûlüne ait olan bu esrede usûl terimleri tanımlanıp, kısaca açıklanmaktadır.¹³⁴

- *el-Kamusü'l-Kavîm fî Istilahâtî'l-Usûliyyîn*: Haz. Mahmud Hamid Osman, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1996/1416.

- *Mu'cemü Usûli'l-Fıkh*: Halid b. Ramadân Hasen Câbu'llah, Dâru't-Tarâbîşî, 1997.

- *Mevsûatü Mustalahâtî Usûli'l-Fıkhî inde'l-Müslimîn*: Refik el-Acem, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1998, I-II.

- *Mu'cemu Mustalahâtü Usûlü'l-Fıkhîyye - Arabî-İngilîzî*: Mustafa Sanu Kutub, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk, 2000/1420.

- *Mu'cemu Mustalahî'l-Usûl*: Heysem Hilâl, Haz. Muhammed Altun-cı, Dâru'l-Cîl, Beyrut 2003/1424.

¹³⁰ Fehmi, a.g.m., a.y.

¹³¹ Ayrıca Dâru'l-Hadîs, Kahire 1996; Tah. Nezih Hammad, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire 2000.

¹³² Fehmi, a.g.m., a.y. Halid Fehmi, eserin daha sonra İskenderiye Üniversitesi Kütüphanesinin elyazmalar bölümüne alınmış olabileceğini ifade etmiştir. Bk. Fehmi, a.g.m., a.y.

¹³³ Eser, Zekerîya el-Ensârî'nin "*el-Hudûdu'l-Enika...*"sı ile birlikte *Risâletân fî Manzûmeti Usûli'l-Fıkhî'l-Istilahîyye* adıyla neşredilmiştir.

¹³⁴ Fehmi, a.g.m., a.y.

- *Mu'cemü Mustalahâti Usûli'l-Fıkh*: Alauddîn b. Necm, Haz. Haykel Abdülhafız, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2004.

- *et-Ta'rîfâtü'l-Usûliyye fî Mecmû'i Fetâvâ Şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye*: Süleyman Selimullah er-Rahîlî. Eser, İbn Teymiyye'nin Fetavasında usûle ait 86 adet terim için yapmış olduğu tarifleri toplayan bir makaledir.¹³⁵

- *Risale fî Hudud ve Davâbıt Tetealleku bi-Usûli'l-Fıkh*: Mecdüddin İsmail b. Ali b. el-Hasan el-Ezdî İbnü'l-Muallâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 3838, (9-18 vr.).

3- Özel İslam Hukuk Terminolojisi Literatürü:

- *Kâmûsü'l- İdâre ve'l- Kadâ*: Filib b. Yusuf Callûd, el-Matbaatü'l-Neccariyye, İskenderiye, 1890, I-V.

- *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tabirler*: Ali Himmet Berki (ö.1396/1976), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1966.

- *Mevsûâtü'l-Mustalahâti'l-İktisâdiyye*: Ömer Hüseyin Ömer, Dâru'ş-Şurûk, Cidde, 1979.

- *Mu'cemu Mustalahâti'l-İktisât*: Nebih Gattâs, Mektebetü Lübnân, 1980.

- *Açıklamalı Mecelle*: Hikmet Yayınları, İstanbul, 1985. A. Himmet Berki'nin redaktesiyle hazırlanan bu eserde hukuk terimleri, ilgili bölümlerin altında dipnotlar halinde verilmiştir.

- *Mevsûâtü'l-Mustalahâti'l-İktisâdiyye ve'l-İhsâiyye*: Heykel, Abdül'aziz Fehmi, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1986.

- *Mu'cemü'l-Mustalahâti'l-İktisadiyye fî Lugati'l-Fukahâ*: Nezih Ham-mâd, el-Ma'hedi'l-Âlemîli'l-Fikri'l-İslâmî, Riyâd, 1995/1415.¹³⁶

- *Mu'cemü'l-Mustalahâti'l-Fıkhiyye fî'l-Fıkhi's-Siyâsiyyi'l-İslâmî*: Hasan Muhammed Sefer, Cidde, 1995.

- *Mu'cemü'l-Mustalahâti'l-Fıkhiyye fî'l-Fıkhi'l-Kadâi*: Hasan Muhammed Sefer, Cidde, 1997.

- *Mevsuatu't-Tıbbiyyeti'l-Fıkhiyye*: Ahmed Ken'ân. Dârun-Nefâis, Beyrut 2000.

¹³⁵ İnternet neşri için bk. (<http://www.yasoob.com/books/html/m018/22/no2288.html>)

¹³⁶ Makale için bk. *Mecelletü Câmîati Ümmi'l-Kurâ li Ulûmi'ş-Şeriati ve'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve Âdâbihâ*, y: December 2002/Şevvâl 1423, sy:25, c:XV, s:555-635.

4- Hanefî Fıkı Terminolojisi Literatürü:

- *Tilbetü't-Talebe fî'l-İstılâhâtî'l-Fıkhiyye*: Ebû Hafs Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (ö.537/1142), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1893.¹³⁷

- *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*: Nâsır b. Abdillâh es-Seyyid el-Mutarri-zî (ö.610/1213), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1910.¹³⁸

- *Kitâbü Takrîbi'l-Garîb*: İbn Kutluboğa (ö.879/1474). İbn Kutluboğa bu eserinde, Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta'a ait *Kudûrî* şerhindeki hadislerde geçen garib lafızları izah etmiştir.¹³⁹

- *Hudûdu'l-Fıkıh*: Zeynü'l-Âbidîn İbrâhîm İbn Nüceym (ö.970/1562), Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1400.¹⁴⁰

- *Enîsü'l-Fukahâ fî Ta'rîfâtî'l-Elfâzi'l-Mütedâvile Beyne'l-Fukahâ*: Kâsım Konevî (ö.978/1578), Dârü'l-Vefâ, Cidde, 1987. Eser, muhakkik eden Ahmed b. Abdurrezzak Kübeysî'nin gayret ve himmetiyle dört mezhebe ait kaynaklara atıflar yapılmak suretiyle, diğer mezhep sahipleri tarafından yararlanılabilecek hale getirilmiştir.

- *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*: Ömer Nasûhi Bilmen, Bilmen Yayınevi, İstanbul, ty. Kâsânî'nin (ö.587/1191) *Bedâiu's-Sanâyi'si* esas alınarak furû alanında telif edilen eserde, konu ile ilgili terimler her bölümün başında verilmiş, tarifi ve kısa açıklaması yapılmıştır. Kamusun ihtiva ettiği terim sayısı yaklaşık olarak 1400 adettir.¹⁴¹

- *Fihrisü Hâşiyeti İbn Âbidîn*: Muhammed Ravvâs Kal'acî- Hâmid Sâdık Kuneybî, Vüzâretü'l-Evkâf, Kuveyt, 1400.

- *İbn Âbidîn Tercümesi Fihristi ve Terimler Sözlüğü*: Hamdi Döndüren, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1988, (s.87-151).

- *"Fıkıh İstilahları", Fetâvâyı Hindiyeye Tercümesi*: İsmail Karakaya, Akçay Yayınları, Ankara, 1988, XVI, 171-331.

4- Mâlikî Fıkı Terminolojisi Literatürü:

- *Şerhu Garîbi Elfâzi'l-Müdevvene*: Cibbî (ö.H.V.), Tah. Muhammed Mahfuz, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1402.

¹³⁷ Eserin çevirisi için bk. *"İktisadî Fıkıh Terimleri"*, Çev. Recep Ulusoy, İz Yayınları, İstanbul 1996.

¹³⁸ Ayrıca Haz. Halid Abdurrahman Ak, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1999. Bu baskı, renkli olup, sonuna indeks konularak kullanışlı hale getirilmiştir.

¹³⁹ Ayrıca bk. Tah. Mahmud Fâhûrî-Abdulhamîd Muhtâr, Haleb, 1399.

¹⁴⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 839. Eser, Osman Keskiner tarafından tahkik edilerek yayıma hazırlanmıştır.

¹⁴¹ Ayrıca bk. İstanbul 1290; Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye (*Resâil İbn Nüceym* içinde, s.314-325), Beyrut 1980.

- *el-Mukaddimâtü'l-Mümeħhidât*: Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd (ö.520/1126), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1408.

- *Lugatü Muhtasari İbni'l-Hâcib*: el-Emevî el-Mâlikî (ö.608/1211) tarafından alfabe tertibiyle telif edilen eser, hala el yazma olarak bulunmaktadır.¹⁴²

- *Keşfü'n-Nikâbi'l-Hâcib min Mustalahi İbn Hâcib*: Burhânüddîn İbrâhim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhûn el-Ya'merî (ö.799/1397), Tah. Hamza Ebu Faris- Abdüsselam Şerif, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1990. İbn Hâcib'in (ö.646/1248) *Câmiu'l-Ümmehât* adlı eserinde geçen garib lafızları açıklayan bir eserdir. Müellif bu eseri yaptığı *Teshîlü'l-Ümmehât* adlı şerhin mukaddimesi olarak telif etmiştir.

- *Beyânü Keşfi'l-Elfâz*: Şihâbuddîn el-Übbezî el-Mısırî el-Mâlikî (ö.860/1455), Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, 2002. Bu eserde 200 civarında usûl terimi de bulunmaktadır.

- *Kitabü'l-Hudûd*: Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Arafe (ö.803/1400). Rabat, Vezaretü'l-Evkaf Ve's-Şuun, 1992/1412 (Aşağıda belirtilen şerhin kenarında).

- *Şerhu Hudûdi İbn Arafe*: Ebu Abdillâh Muhammed el-Ensârî er-Rassâ' et-Tûnusî (ö.894/1489), Matbaatü't-Tûnusiyye, 1350.¹⁴³

- *Delîlü'l-Mesâlik li'l-Mustalahât ve'l-Esmâ fî Fıkhi'l-İmam Malik*: Hamdi Abdülmün'im Şelebî, Mektebetü İbn Sînâ, 1990.

- *Fehârisü'l-Furûk li'l-Karafî*: Muhammed Ravvâs Kal'acî, Dâru'l-Meârif, Beyrut, ty.

5- Şâfiî Fıkhi Terminolojisi Literatürü:

- *ez-Zâhir fî Garîbi Elfâzi's-Şâfiî*: Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö.370/980), Tah. Ali Muhammed Muavvez-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1994/1414.¹⁴⁴

- *Hilyetü'l-Fukahâ*: Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris er-Râzî el-Hemedânî (ö.395/1004), Nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrut 1403/1983. Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ının şerhi olan eser fıkıh terimlerinin lugavî ve etimolojik açıklamalarını ihtiva etmektedir. Bundan dolayı bazı kaynaklarda *Şerhu Muhtasari'l-Müzenî* adıyla da geçer.¹⁴⁵

¹⁴² Geniş bili için bk. Bilmen, a.g.e., I, 3-4; Koca, Ferhat, "Hukuk-ı İslamiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmusu", *DİA*, XVIII, (319-320), 319.

¹⁴³ Fehmi, a.g.m., a.y.

¹⁴⁴ Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993; Vezaretü'l-Evkaf Ve's-Şuûn, Rabat, 1992/1412. Ayrıca internet neşri için bk. (<http://feqh.al-islam.com/bookhier.asp?DocID=56&Mode=0>)

¹⁴⁵ Ayrıca bk. Tah. Abdülmün'im Tav'î Beşennâtî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1998.

- *Mevsûatü Mustalahât el-İmâmî'l-Gazzâlî*: Refik el-Acem, Mektebetü Lübnan Beyrut 2000.

- *Mevsûatü Mustalahâtî'l-İmâm Fahreddîn er-Râzî*: Semîh Dugeym, Mektebetü Lübnan, Beyrut 2001.

- *el-Laktu'l-Mustağrab min Elfâzi'l-Mühezzeb*: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Kalî (ö.630/1232).¹⁴⁶

- *en-Nazmü'l-Musta'zeb fî Şerhi Garîbi'l-Mühezzeb*: Muhammed b. Ahmed Battâl Rakbî (ö.633/1235), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995, I-III, (*Mühezzeb*'le birlikte).

- *el-Muğnî fî'l-İnbâ an Garîbi'l-Mühezzeb ve'l-Esmâ*: İmâdüddîn Ebu'l-Mecd İsmâîl b. Ebi'l-Berekât İbn Bâtîş (ö.650/1252), Tah. Mustafa Abdülhâfız Sâlim, Mekke, 1991, I-II. Eserin birinci cildi fıkıhla alakalı terimleri, ikinci cildi ise fukahâ isimlerini ele almaktadır.

- *Tahrîru Elfâzi't-Tenbîh / Lugatü'l-Fukahâ*: Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref Nevevî (ö.676/1277), Tah. Abdülganî ed-Dakr, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1408.¹⁴⁷

- *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât*: Nevevî, Matbaatü'l-Meymene, Mısır, ty.¹⁴⁸

- *el-Misbâhu'l-Munîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr li'r-Râfîî*: Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Mukrî el-Feyyûmî (ö.770/1368), Tah. Mustafa es-Sakâ, Beyrut-Lübnan, ty.¹⁴⁹

- *Gureru'l-Makâle Şerhu Garîbi'r-Risâle*: Ebu Abdillâh Muhammed b. Mansur el-Mifrâvî (ö.H.VIII.). Ebu Zeyd el-Kayravânî'nin (ö.386?) *er-Risâle*'sindeki garib lafızları açıklamaktadır.¹⁵⁰

- *en-Nazmu'l-Musta'zeb fî Şerhi Garîbi'l-Muhezzeb*: Muhammed b. Ahmed b. Battal er-Rakbî (ö.833/1429), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1959, (Şîrâzî'nin *el-Muhezzeb*'inin kenarında).

¹⁴⁶ Tural, Hüseyin, "İbn Fâris", *DİA*, İst., 1999, XIX, (479-481), 480.

¹⁴⁷ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, MEB., Ankara 1943, II, 1913; Hâlid Fehmi, bu eseri "*Mu'cemu'l-Lafzi'l-Mustağrab min Şevâhidi'l-Mezheb*" şeklinde kaydetmiştir. Fehmi, a.g.m., a.y.

¹⁴⁸ Ayrıca el-Bâbî, Mısır 1951 baskısı olarak Şîrâzî'nin (ö.476/1083) *Tenbîh*'inin kenarında yayımlanmıştır.

¹⁴⁹ Ayrıca bk. Tah. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcud, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2005. Nevevî bu eserde, Şâfiî fıkıhına dair Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Şîrâzî'nin *el-Muhezzeb*'inin aralarında olduğu mütedavil altı eserde geçen garib lafızlar ve isimler ile onlarda bulunmayıp gerekli gördüğü lafızları toplayıp açıkladığı önemli bir eserdir.

¹⁵⁰ Kelimenin kök harfleri dikkate alınarak hazırlanan bu eserde, Şâfilerden er-Râfîî'nin (ö.620/1223) *el-Ve-cîz*'inde geçen garib kelimeler toplanmış olup, kelimelerin sözlük anlamlarına ek olarak değişik kullanımları da işlenmiştir. Dolayısıyla bu eser terminolojiden çok terimlerin sözlük anlamı açısından kaynak özelliği arz etmektedir. Eser ayrıca şu web adresinde de yayımlanmıştır. Bk. ([http://feqh.al-islam.com/Bookhier.asp? Mode=0&DocID=39&MaksamID=1](http://feqh.al-islam.com/Bookhier.asp?Mode=0&DocID=39&MaksamID=1))

- *el-Hudûdü'l-Enîka ve't-Ta'rîfâtü'd-Dakîka*: Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ el-Ensârî (ö.926/1520), Tah. Mazin Mübarek, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 1991. Eser 200 kadar usûl terimi de içermektedir.

6- Hanbelî Fıkhi Terminolojisi Literatürü:

- *ez-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyye*: Ahmed b. Hamdân er-Râzî (ö.382/934), Tah. Hüseyin b. Feyzullâh el-Hemedânî el-Harrâzî, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, 1994.

- *el-Matla' alâ Ebvâbi'l-Mukanna'*: Şemsüddîn Muhammed b. Ebi'l-Feth el-Ba'lî el-Hanbelî (ö.709/1309), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1385/1966.

- *ed-Dürü'n-Nakî Şerhu Elfâzi'l-Hırakî*: Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Hasen İbnu'l-Muberrid (ö.909/1503), Tah. Rıdvan Muhtar b. Garbiye, Dâru'l-Müctema, Cidde, 1411/1991.

- *Mevsuatü Mustalahâti İbn Teymiyye (Hüccetü'l-İslâm)*: Refik el-Acem, Mektebetü Lübnan, Beyrut 2003.

- *Mu'cemu'l-Fikhi'l-Hanbelî*: Muhammed Ravvâs Kal'acî- Hâmid Sâdık Kuneybî, Mevsûatü'l-Fikhi'l-İslâmî, Kuveyt, 1393.

7- Zâhirî Fıkhi Terminolojisi Literatürü:

- *Mu'cemu Fikhi İbn Hazm ez-Zâhirî*: Komisyon, Lecnetü Mevsûati'l-Fikhî'l-İslâmî, Külliyyetü's-Şerîa, Dimeşk Üniversitesi, Dimeşk, 1966.

- *Mu'cemu Fikhi İbn Hazm*: Mu'cemu Fikhi'l-Muhallâ, Haz. Muhammed Muntasır el-Kettânî, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, ty. Eser Muhallâ'nın 12. cildi olarak basılmış olup, onda lafızlara ait tanım bulunmakla beraber, daha çok kelime ile ilgili hükümlerin geçtiği yerler gösterilmiştir.

8- Şîi Fıkhi Terminolojisi Literatürü:

- *Mu'cemü Elfâzi'l-Fikhi'l-Ca'ferî*: Ahmed Fethullah, Demmâm, 1995.¹⁵¹

- *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Fikhiyye*: Komisyon, Müessesetü Dâirâti Meârifî'l-Fikhî'l-İslâmî. Eser Şîîlerin tüm usûl ve furû literatüründe geçen lafızları ve terimleri tanıtmaktadır.¹⁵²

B- İslâm Hukuku Terimlerini Dolaylı Olarak Ele Alanlar:

Bu gruba giren sözlükler aslında genel olarak İslami ilimlerin veya özel olarak tefsir, hadis vb. ilimlerin terimlerini ele alırlar. Bunun yanında bu eserler fıkıhla ortak oldukları lafızlarda lügat ve/veya terim anlamı bakı-

¹⁵¹ Ayrıca bk. Tah. El-Hâdî Hamu-Muhammed Ebu'l-Ecfân, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406.

¹⁵² İnternet neşri için bk. (<http://www.yasoob.org/books/html/m011/09/no0959.html>)

mından İslâm hukuku için kaynak oluştururlar. Bu gruba giren eserlerden sadece yaygın olarak kullanılanlar ile zikrini gerekli gördüğümüz bazı eserler verilecektir.

1- Genel İslâmî Terimler:

- *Mefâtihu'l-Ulûm*: el-Hârezmî (ö.387/997), Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Lübnan 1974.

- *et-Ta'rîfât*: Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid el-Cürcânî (ö.816/1413), Mektebetü Lübnân, 1978.

- *Mekâlidu'l-Ulûm fi'l-Hudûd ve'r-Rusûm*: Suyûtî (ö.911/1505), Tah. Muhammed İbrahim Abbâde, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire, 2004.

- *et-Ta'rîfât*: Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal Paşa (ö.940/1533), Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 1167.

- *Mevsûatü Mustalahâtü Miftâhü's-Saâde ve Misbahü's-Siyâde fi Mevzûati'l-Ulûm*: Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzade Ahmed Efendi (ö.968/1561), İnc. Refik el-Acem, Tah. Ali Dehrûc, Mektebetu Lübnan, Beyrut 1998.

- *Mevzûatu'l-Ulûm*: Taşköprüzade Ahmed Efendi (ö.968/1560), Çev. Kemaleddin Mehmet Efendi, Nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul, 1313.

- *et-Tevkîf alâ Mühimmâtü't-Te'ârîf*: Abdurraûf Muhammed b. Tâci'l-Ârifîn el-Münâvî el-Mısrî (ö.1031/1621), Tah. Abdulhamid Sâlih Hamdân, Âlemu'l-Kütüb, Kâhire, ty.¹⁵³

- *el-Külliyât*: Ebu'l-Bekâ el-Kefevî (ö.1094/1682), Müessesetü Dâirat Meârifü'l-Fıkhî'l-İslâmî.

- *Keşşâfu Istılâhâtü'l-Fünûn*: Muhammed Ali el-Fârukî et-Tehânevî (ö.1158/1745), Tah. Lütüf Abdulbedî, el-Müessesetü'l-Mısriyye, Kâhire, 1963. Eser kelimelerin kökü ve tarihi seyri esasa alınarak tertip edilmiştir.¹⁵⁴

- *Dustûru'l-Ulemâ / Câmiu'l-Ulûm fî Istılâhâtü'l-Fünûn*: Abdünnebî b. Abdîrassûl en-Nigerî (ö.1173/1759), Nşr. Kutbuddîn Ali el-Haydarâbâdî, Beyrut 1971.¹⁵⁵

- *Ta'rîfatü'l-Fünûn ve Menâkıbü'l-Müsannifîn*: Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî el-Akkirmânî (ö.1174/1760), Süleymaniye Kütüphanesi, Âşîr Efendi, 325.

¹⁵³ İnternet neşri için bk. (www.alwelayah.net/maktabah/book/khamnee/022/09.htm)

¹⁵⁴ Ayrıca Dâru'l-Fıkr, Dimeşk, 1410.

¹⁵⁵ Ayrıca bk. İstanbul 1984, (Kalküta tıpkı basım).

- *Ferheng-i Istılâhât-ı Fıkh-i İslâmî*: Muhsin Câbirî Arablû, Tahran 1362.¹⁵⁶

- *A Concise Dictionary of Islamic Terms*: M. A. Qazi, İnc. Muhammad Dabbâs, Kazı Publications, Lahor, 1979.

- *Mustalahât*: Mustafa Haşim, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1886.

- *Mukaddime fî İlmi'l-Mustalah*: Ali el-Kâsımî, Mektebetü'n-Nahda-ti'l-Misriyye, Kâhire, 1987.

- *A Glossary of Islamic Terminology*: Bessem Süleyman Ebuguş- Vefâ Zeki Şakra, Ed. Ahmad Thomson, Taha Publishers Ltd., London, 1992.

- *Mu'cemü'l-Mustalahâtî'd-Dîniyye / Arabî-İngilîzî (A Dictionary of Religious Terms: English-Arabic)*: Abdullah Ebu İşâ Mâlikî- Abdullatif İbrâhim, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd, 1995/1416.

- *Mu'cemü'l-Mustalahâtî'd-Dîniyye: Arabî-Feransî-İngilîzî*: Halil Halil, Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut 1995.

- *Mevsûatü'l-Mustalahâtî'l-İslâmiyye el-Müeyssere*: Mes'ûd İbrâhim, Kâhire, 1998.

- *Glossary of Islamic Terms*: Aisha Bewley, Taha Publishers Ltd., London, ty. Eser Arapça bilmeyenlere Kur'an ve sünnette geçen İslâmî kelime ve terimleri açıklamak için hazırlanmıştır.

- *el-Kâmûsu'l-İslâmî li'n-Nâşîin ve's-Şebâb / İzdihârü'l-Ulûm ve'l-Funûni'l-İslâmiyye*, Haz. Muhammed Ali el-Hemşerî-Seyyid Ebu'l-Futûh-Ali İsmâil Mûsâ, by., 1997, I-IV. Eser genç nesle Kur'an ve sünnet başta olmak üzere, genel anlamda İslâmî terimleri tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır.

2- İslam Ansiklopedileri:

- *İslam Ansiklopedisi*: Çev. ve tlf. Komisyon, MEB., Ankara-İstanbul 1964-1986, I-XIII.

- *İslam-Türk Ansiklopedisi*: Haz. İsmail Hakkı İzmirli (vd.), Asarı İlmiye Kütüphanesi, İstanbul, 1944, I-II??.

- *Diyânet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1988-..., I-XXXIII....

- *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*: Ed. İbrahim Kafi Dönmez, İFAV., İstanbul 1997, I-IV.

¹⁵⁶ Ayrıca bk. *Müessesetü'l-A'lemî*, Beyrut 1997, (Hindistan baskısından ofset).

- *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, I-VIII.¹⁵⁷

3- Kur'ân Terimleri:

- *Mu'cemu Müfredâtı Elfâzi'l-Kur'ân*: Râgıb el-İsfehânî (ö.503/1109), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1392/1972.

- *The Commercial Theological Terms in The Koran*: Charles Catler Torrey, E. J. Brill, Leiden 1892.

- *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*: Hasan Mustafavî, Mecmûa-i Maârif-i İslâmî, Tahran, 1945. I-XII

- *Mu'cemü Elfâzi ve'l-A'lâmi'l-Kur'âniyye*: Muhammed İsmail İbrahim, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1968. Eser İsfehânî'nin el-Müfredât'ı tarzında hazırlanmıştır.

- *Mu'cemü Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*: Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye, Mısır, 1973, I-II.

- *el-Kâmûsü'l-Kavîm li'l-Kur'âni'l-Kerîm*: İbrâhim Ahmed Abdulfetâh, Mecmeu'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Ezher, 1983, I-II.

- *Mustalahât Kur'âniyye*: Salih Uzeyme, Beyrut Darü'n-Nasr, 1994/1414.

- *Mu'cemü Tefsîri Kelimâti'l-Kur'ân*: Haz. Muhammed Vehbi Süleyman-Muhamme Adnân Sâlim, by., 1996.

- *Dictionary of Qur'anic Terms and Concepts*: Mustansır Mir.¹⁵⁸

4- Hadis Terimleri:

- *Garîbu'l-Hadîs vel-Âsâr*: Ebu Ubeyd Kasım b. Selam (ö.244/838). Bize ulaşan bu alandaki ilk çalışmadır.¹⁵⁹

- *Garîbü'l-Hadîs*: İbn Kuteybe, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

- *el-Fâik fî Lügati'l-Hadîs*: Cârullah b. Ömerez-Zemahşerî (ö.583/1187), Tah. Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1945.

- *el-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*: İbn Esîr Ebu's-Seâdât el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî (ö.606/1209-1210), thk. Mahmud Muhammed et-Tennâhî-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Lübnan 1399/1979.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Ayrıca bk. İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1983.

¹⁵⁸ İnternet neşri için bk.(http://www.kuranikerim.com/islam_ansiklopedisi/indexa.htm)

¹⁵⁹ Türkçe çevirisi için bk. "Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü", çev. Murat Çiftkaya, İnkılab Yayınları, İstanbul 1996/1416.

¹⁶⁰ Geniş bilgi için bk. Görmez, a.g.e., s.112.

5- Tarih Terimleri:

- *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*: M. Zeki Pakalın, İstanbul, 1971, I-III.

- *Mu'cemü Elfâzi't-Târihiyye fi'l-Asril-Memlûkî*: Haz. Muhammed Ahmed Dehmân, by., 1990.

- *el-Mu'cemül-Mevsûi li'd-Diyânât ve'l-Akâid ve'l-Mezâhib ve'l-Firak ve't-Tavâif ve'n-Nihal fi'l-Âlem*: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2001.

Ayrıca aşağıdaki web adreslerinden internet ortamında İslâm huku-
ku dahil olmak üzere, genel İslâmî terimler bakılabilir:¹⁶¹

(<http://feqh.al-islam.com/dictionary.asp?ID=112&ItemID=113&GroupID=1>),

(http://islamweb.islam.gov.qa/arabic/iref/terms/terms_form.htm),

(<http://muttaqun.com/dictionary3.html>),

(http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Islamic_terms_in_Arabic),

(<http://www.as-sidq.org/glossary.html>),

(<http://moamlat.al-islam.com/harfindex.asp?chix=1&c=o&t=Mostalah>),

(http://www.islamnoon.com/Derasat/Moajam/moajam_index.htm),

(<http://www.nationmaster.com/encyclopedia/list-of-Islamic-terms-in-Arabic>),

(<http://www.islam101.com/selections/GLOSSARYo.html>),

(<http://www.usc.edu/dept/MSA/reference/glossary.html>),

(<http://www.tohajj.com/Tree.asp?ID=1&t=book2o>) [Hacc terimleri],

([http://www.geocities.com/bahaa0/BOOKS/mustalah/X1.htm ... /X4.htm](http://www.geocities.com/bahaa0/BOOKS/mustalah/X1.htm.../X4.htm))

(<http://diyanet7.diyanet.gov.tr/turkish/dinikavramlar.asp>?) [Dini Kavram-
lar Sözlüğü]

web adreslerinden de yararlanılabilir.

Sonuç

İslam hukuk terminolojisi vahiy döneminden itibaren oluşmaya baş-
lamış ve günümüze kadar artarak devam etmiştir.

İslam hukuk terminolojisinin temel kaynağı Kur'ân'dır. Kur'ân bir
yandan kavramsal çerçeveyi oluştururken, diğer yandan mevcut Arapça la-
fızlardan terminolojiyi oluşturmuştur. Zira Kur'ân, kavramların muhatap-
lara açık-seçik iletilmesine son derece önem verdiği için, konuşulan dilin
dışına çıkmamaya özen göstermiştir. Bu süreçte genel olarak mevcut *terim-*

¹⁶¹ Ayrıca bk. Tah. Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tannâhî, Kahire 1963.

lere dokunulmamış, ancak terimlerin taşıdığı *kavramlar* daraltılmak, genişletilmek ya da değiştirilmek suretiyle bunlar yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır. Sünnet ise üreteceği terimin kaynağını öncelikle Kur'ân'da aramış, ancak bunda bir bağlayıcılık görmemiştir. Netice olarak Kur'ân, 400'ün üzerinde hukuk terimi kullanmış, sünnet de Kur'ân'ı açıklama ve uygulamaya görevinden dolayı bu sayıyı çok daha fazla artırmıştır.

Sahabe ve onlardan sonra gelen nesiller de kendi ortamlarında oluşan ve/veya yabancı medeniyetlerle ilişkiler yoluyla gittikçe zenginleşen yeni *hukuk kavramlarını* –ki bu durum diğer İslami bilimler için de geçerlidir– ifade için *yeni terimler* üretmeyi sürdürmüşlerdir. Bu konuda ilk üç asırda, neredeyse bütün kullanımlarıyla Arapça ortaya konulduğu ve hukukçular da dile son derece hakim oldukları için, hukukçuların çok başarılı terminoloji geliştirdikleri, hatta yabancı medeniyetlerden fetihler veya tercüme yoluyla giren terim ve kavramları İslam hukukunun ruhuna ve Arapça'nın karakterine uygun gelecek şekilde İslamileştirdikleri görülmektedir.

Hukukun kurumsallaşmasını tamamladığı hicri üçüncü asırdan itibaren, sosyal hayat da durağanlaştığı için, yeni *ana kavram* üretimi neredeyse durma noktasına gelmiştir. Ancak bu dönemde şerh ve hâşiye geleneğinin de ortaya çıkmasıyla konuların (mes'ele) derinliğine nüfuz edilmeye çalışılmış, bu da ana kavramlardan çok, *detay kavram* ve *terimlerin* üretilmesine yol açmıştır.

Sanayi devriminden sonra başlayan hızlı gelişmeler diğer dünya ülkeleriyle beraber Müslüman ülkeleri de etkilemiş, bu etki günümüzde teknoloji ve tıp gibi teknik bilimlerde meydana gelen ilerlemeye bağlı olarak devam etmiştir. Bunun sonucu olarak her alanda sayısız yeni ana kavram ve terim ortaya çıkmıştır. Doğal olarak bunlar hukukla ilgili oldukları noktalarda hukuku da etkilemektedir.

Hukuk terminolojisi literatürüne gelince, müçtehitler döneminden itibaren bazı çalışmaların başladığı görülmekle birlikte, bu konuda ilk müstakil eserler Hicri IV. asrın sonlarına rastlamaktadır. Bunlardan furû alanında telif edilen ilk eser Ebu Mansur el-Herevî'nin *ez-Zâhir*'i, usûl alanında ise İbn Fûrek'in *Kitâbu'l-hudûd fî'l-usûl* adlı eseridir. Bu ikinci eser ve bu dönemde telif edilen eserler genellikle fıkıh bablarına göre tertip edilirken, ilk defa yedinci asırda el-Mutarrızî *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib* adlı eserini o dönemin lügat tarzına göre alfabetik olarak tertip etmiştir. Fıkıh bablarına göre tertip edilen eserlerde, terimler konu bütünlüğü içerisinde daha iyi kavrandığı ve birbiriyle bağlantısı olan terimler daha net anlaşıldığı halde, kelime bulma konusunda pratik olduğu için, günümüzde alfabetik eserler daha çok tercih edilmektedir. Hatta bu sebeple klasik literatür alfabetik olarak yeniden tertip edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte konularına göre tertip edilen literatür her dönem varlığını sürdürmüştür.